

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Тарих институти**

ҚАҲРАМОН РАЖАБОВ

**ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ ВАЗИРЛАРИ
ҲАМДА МИЛЛИЙ МАЖЛИС АЪЗОЛАРИ
ҲАЁТИ ВА ТАҚДИРИ**

Тошкент
“BODOMZOR INVEST”
2021

94(575.1)

УЎК 94(575.1)

63.3(5Ўзб)

КБК 63.3(5Ўзб)

P 17

Ражабов Қаҳрамон

Туркистон Мухторияти вазирлари ҳамда Миллий Мажлис аъзолари ҳаёти ва тақдири [Матн] : илмий нашр / Қ. Ражабов. – Тошкент: «BODOMZOR INVEST» оилавий корхонаси, 2021. – 92 б.

Мазкур тарихий рисолада 1917 йил ноябрда ташкил қилинган Туркистон Миллий Мажлиси аъзолари ҳамда Туркистон Мухторияти ҳукумати вазирларининг фаолияти ва тақдири ақс эттирилган. Муаллиф кўп йиллик илмий изланишлари натижасида тарихимизда ҳозиргача деярли урганилмаган мавзу – мухторият ҳукумати ва дастлабки парламент аъзоларининг ҳаёти ва фаолиятини синчковлик билан тадқиқ этган. Асар архив ҳужжатлари, ўша давр матбуоти материаллари, замондошларининг хотиралари ҳамда тарихий адабиётларнинг таҳлили асосида яратилган.

Китоб Туркистон Мухторияти ҳукумати фаолияти ҳамда Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

*Саидақбар Аъзамхўжаев, тарих фанлари доктори, профессор
Хазретали Турсун, тарих фанлари доктори, профессор*

Такризчилар:

*Санобар Шодмонова, тарих фанлари доктори, профессор
Абдуҳолиқ Мингнаров, тарих фанлари номзоди*

ISBN: 978-9943-5123-3-7

© “BODOMZOR INVEST”, 2021 й.

© Қаҳрамон Ражабов, 2021 й.

*Муаллиф фикри таҳририят нуқтаи назари билан
мос келмаслиги мумкин.*

*Туркистонда мухторият учун курашган
тараққийпарварларнинг порлоқ хотирасига бағишланади.*
Муаллиф

СУЗБОШИ

Ўзбекистонда сўнги 30 йилдан ортиқ вақт ичида Туркистон Мухторияти ҳукуматининг тарихи ҳамда мухториятчилик, жаҳидчилик ва истиқлолчилик ҳаракатлари ҳақида кўплаб тарихий тадқиқотлар яратилди. Бу тадқиқотларда 1917 йили Туркистонда юз берган муҳим сиёсий ўзгаришлар, ўлка халқларининг мухторият учун кураши, Россияда юз берган Февраль инқилоби ва Октябрь тўнтаришининг минтақа халқлари ҳаётига таъсири ва унинг оқибатлари, Туркистондаги миллий сиёсий партиялар ва ташкилотлар фаолияти, Тошкентда большевиклар ва сул эсерлар томонидан совет ҳокимиятининг мажбуран ўрнатилиши, Қўқон шаҳрида ўтказилган Бутунтуркистон мусулмонларининг фавқулодда IV курултойида Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ташкил қилиниши, бу ҳукуматнинг худди Париж Коммунаси сингари 72 кунлик фаолияти, қизил гвардиячи отрядлар ва дашноқ дружиналари томонидан Қўқоннинг қонга ботирилиши ҳамда мухторият ҳукуматининг зўравонлик билан тугатилиши, совет режими ва қизил армияга қарши аввал Фарғона водийсида, сўнгра бутун Туркистон минтақасида кўтарилган умумхалқ миллий озодлик қуроли кураши – истиқлолчилик ҳаракати тарихи батафсил тадқиқ этилди.

Германияда муҳожирликда яшаган наманганлик ватандошимиз Боймирза Ҳайит (1917–2006) ўзининг 1950 йили Мунстер университетида химоя қилган докторлик диссертациясида Қўқон Мухторияти (Туркистон Мухторияти)

ва Алаш Ҷрда ҳукумати фаолиятини илк марта ёритган. Ўзбекистонда тарихчи олимлардан Раъно Ражапова, Равшан Абдуллаев, Марат Ҳасанов Туркистон Мухторияти ҳамда 1917 йили Туркистондаги миллий сиёсий партиялар фаолияти ҳақида ҳали совет режими мавжуд бўлган давр – XX аср 80-йиллари охирида дастлабки мақолаларни эълон қилишди. Хусусан, профессор Саидакбар Аъзамхўжаевнинг докторлик диссертацияси ҳамда ўзбек ва рус тилларида эълон қилинган махсус монографияси Туркистон Мухторияти ҳукуматининг фаолиятига бағишланди.

1999 йил 16–18 октябрда Тошкент шаҳрида “Марказий Осиё XX аср бошида: ислоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик)” мавзуда халқаро конференция ўтказилди. Ўзбекистон ФА Тарих институтида 2000 йилда А.Мингнароров миллий матбуотда Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатининг ёритилиши мавзусида, 2010 йилда С.Мадьярова Туркистон Мухторияти тарихшунослиги мавзусида номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилди. Шунингдек, ушбу сатрлар муаллифи 2017–2018 йилларда Қозоғистоннинг Туркистон, Чимкент, Алмати, Астана, Тароз, Қизилўрда, Толдикўрғон, Ўрол шаҳарлари ҳамда Тошкентда ўтказилган турли халқаро конференцияларда Туркистон Мухторияти ҳукумати ва Алаш Ҷрда ҳукумати аъзоларининг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида маърузалар қилди.

2017 йил 12 октябрда Тошкент шаҳрида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси билан биргаликда “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи ҳамда “Шаҳидлар хотираси” жамоат фонди ўзаро ҳамкорлигида Туркистон Мухторияти ҳукумати ташкил қилинганлигининг 100 йиллигига бағишланган “Ўзбек миллий давлатчилиги тарихида Туркистон Мухториятининг ўрни ва роли”

мавзуида республика илмий-амалий анжумани ўтказилган эди. Ушбу анжуманда камина “Туркистон Мухторияти ҳукумати вазирларининг фаолияти ва кейинги тақдири” номли маъруза қилишга муяссар бўлди.

Бироқ ҳозиргача Ватан ва хорижий тарихшунослиқда Туркистон Мухторияти ҳукумати ҳамда Миллий Мажлис аъзоларининг ҳаёти ва фаолияти, уларнинг фожиали қисмати ёритилган махсус тадқиқот яратилган эмас. Бу ҳолат қанчалик таажубланарли бўлмасин, бироқ ҳақиқий аҳвол ана шундай.

Тарихимиздаги ушбу кемтикни тўлдириш учун бу сатрлар муаллифи томонидан 2017 йил августда мазкур китоб қўлёзмаси ёзилган эди. Уша пайтда мен бу тарихий рисолаи Туркистон Мухторияти ҳукумати ташкил топганлигининг 100 йиллигига атаб нашр қилмоқчи эдим. Бироқ Ўзбекистонда 2017 йили ва ундан кейин ҳам Туркистон Мухторияти ҳукумати ва XX аср бошларида Туркистонда кечган бошқа йирик сиёсий ҳодисаларга муносабат мужмал ва мавҳум бўлганлиги натижасида бир қатор нашриётлар китоб қўлёзмасини чоп этишни хоҳламади. Мухториятнинг юз йиллик тўйини биров билиб, биров билмай индамасдан 2017–2018 йилларда ўтказиб юбордик...

Бугун – 2021 йил 22 февралда Туркистон Мухторияти ҳукумати большевиклар томонидан ағдариб ташланганлигига роппа-роса 103 йил тўлди! Қўқон шаҳридаги Рус-Осиё банки биносида янги ҳисоб билан 1918 йил 22 февралда (эски ҳисоб билан 9 февралда) большевиклар томонидан тайёрланган “тинчлик шартномаси” имзоланган эди. Биз 100 йилдан ортиқ вақт давомида Туркистон халқларининг мухторияти учун (мустақиллик учун эмас!) курашган мухториятчилар ва тараққийпарварлар фаолиятини, хусусан, Туркистон Мухторияти ҳукумати вазирлари ҳамда Туркистон Миллий Мажлиси аъзоларининг фожиали ўлими билан якунланган

аянчли тақдири ва қисматини ўрганмадик. Мазкур кичик тарихий рисола Ўзбекистонда бу йўналишда амалга оширилган дастлабки илмий тадқиқот ҳисобланади.

Муаллиф мазкур китобни ёзиш жараёнида айрим материалларни тақдим этган Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг “Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA” кафедраси профессори, тарих фанлари доктори Саидақбар Аъзамхўжаев ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислам Каримов номидаги илмий-маърифий ёдгорлик мажмуасининг етакчи илмий ходими Ринат Шигабдиновга ўз самимий миннатдорчилигини билдиради.

Тошкент шаҳри. 2021 йил 22 февраль

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

Туркистонда мухторият учун кураш ҳамда Бутунтуркистон мусулмонлари курултойларининг ўтказилиши

1917 йил бошларида Петроградда бўлиб ўтган воқеалар таъсири остида Туркистонда янги жамият куртакларини шакллантириш учун ҳаракат бошланиб кетди. Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида улка мухторияти муаммоси асосий масала бўлиб қолди. Туркистонга мухторият мақомини бериш ғояси нафақат жадид тараққийпарварлари ўртасида, ҳатто оддий одамлар орасида ҳам анча оммалашган эди.

“Мухторият” атамаси арабча сўз бўлиб, ўзбекчада у ихтиёри ўзида маъносини англатади. Мухторият сўзи русча автономия сўзи билан бир хил маънода қўлланилмаслиги керак. “Ўзбек тили изоҳли луғати”да мухторият сўзига қуйидагича таъриф берилди: “Конституциявий ҳуқуқда бирон-бир ҳудуднинг унга конституция йўл қўйган чегараларида давлат ҳокимиятини мустақил амалга ошириш ҳуқуқи”. Мухторият марказлашган тизимдан марказлашмаган тизимга ўтишнинг муайян даражасини билдиради, аммо бу даража федератив давлатдагига нисбатан камроқ бўлади. XX аср бошларида Туркистон жадидлари мухториятчилик ҳаракатига мустақил давлат тузиш йўлидаги алоҳида босқич сифатида қараганлар ва бу йўлда курашганлар.

Тошкентда бу пайтга келиб “Шўрои Исломия”, “Турон”, “Шўрои Уламо”, “Иттифоқи муслимин”, Қўқонда “Ғайрат”, Самарқандда “Иттифоқ”, Бухорода Ёш бухороликлар, Хоразмда Ёш хиваликлар ва бошқа миллий ташкилотлар ва жамиятлар фаолият кўрсата бошлади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори, Абдувоҳид Қори Абдурауфқориев, Убайдулла Хўжаев, Аҳмад Заки Валидий, Мустафо Чуқай, Фитрат, Файзулла Хўжаев, Усмон Хўжа, Полвонниёз Юсупов, Шерали Лапин, Тошпўлатбек Норбўтабеков ва бошқалар сиёсий жабҳада фаолият кўрсатдилар.

“Шурои Исломия” ташкилотининг ташаббуси билан 1917 йил 16–22 апрелда Тошкентда Бутунтуркистон мусулмонларининг I қурултойи чақирилди. Анжуман иштирокчилари бир қанча масалалар қаторида Туркистон ўлкасининг давлат мақоми масаласини ҳам муҳокама қилдилар. Қурултойда Туркистон ўлка мусулмонлари Марказий Шўроси (архив ҳужжатларида Краймуссовет) – Миллий Марказ тузилди. Унга Мустафо Чўқай раис, Илом Султон Шоаҳмедов раис уринбосари, Аҳмад Заки Валидий ва Убайдулла Ҳўжаев котиб қилиб сайландилар. Марказий Шўро таркибига яна Маҳмудхўжа Бехбудий, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Носирхон Тура, Муҳаммаджон Тинишбоев ва башқа тараққийпарварлар киритилди. Шунингдек, Мунаввар Қори ва Садриддинхон афанди бошчилигида Тошкент қўмитаси ҳам тузилди. Бу ҳолат миллий ташкилотларни жипслаштириш билан бирга миллий озодлик ҳаракатини изга солиб, ташкилий ҳолатдан марказлаштирар эди¹.

Миллий Марказнинг 1917 йил 12 июнда бўлиб ўтган йиғилишида барча жамоат ва уюшмаларнинг ўлка мусулмонларининг Марказий Шўросига бўйсунishi ҳақида Низом қабул қилинди. Бу пайтда Туркистон тараққийпарварлари ҳудудий мухторият учун сиёсий вазият пишиб етилганини англаб етдилар.

1917 йил 1–11 майда Москвада бўлган Бутунроссия мусулмонларининг I қурултойи берган туртки натижасида мухторият масаласи янада жиддийлашди. 1917 йил 12–14 июлда Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳрида бўлган мусулмон ташкилотларининг қурултойида дастурий масалалар қўриб чиқилди. Унда “Турк Адами Марказият (Федералистлар) фирқаси”нинг дастури (маромномаси) ва 22 моддадан иборат низоми қабул қилинди.

¹ Аҳмедов С., Ражабов Қ. Жадидчилик // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 3. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 519–523.

1917 йил 17–20 сентябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг курултойида “Шўрои Исломия” ва “Шўрои Уламо”, “Турон” ва бошқа сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли билан “Иттифоқи муслимин” номли сиёсий партияни тузишга киришилди.

Туркистонни бошқариш шакли тўғрисидаги масала эски ҳисоб билан 1917 йил 26–28 ноябрь (янги ҳисоб билан 9–11 декабрь) да Қўқон шаҳрида бўлган Бутунтуркистон мусулмонларининг фавқулодда IV курултойи диққат марказида турди. Курултойда мухторият ва мустақиллик эълон қилиш фикрини ҳамма қўллаб-қувватлади.

Туркистон Мухторияти ҳукуматиға муносабат масаласи 1917 йил 26–30 декабрда (янги ҳисоб билан 1918 йил 8–12 январда) Қўқон шаҳрида бўлиб ўтган ерли ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари I фавқулодда курултойининг диққат марказида бўлди. Курултой очилишини Туркистон ўлка Ҳарбий Шўроси раиси Ориф Шокирович Кливлеев (1874–1918) қўлади. Туркистон Муваққат Миллий Мажлиси номидан Илом Шоаҳмедов ва бошқалар ҳам бу анжуманни табрикладилар. Курултой вакиллари томонидан 30 декабрда Туркистон Мухторияти ҳукуматини қўллаб-қувватлаш, шунингдек, Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Советига ишончсизлик билдириш тўғрисида резолюция қабул қилиндики, бу ҳол қатнашчилар сиёсий онгининг етуклик даражасидан нишона эди.

Мазкур монографияда тарихий саналар 1918 йил 31 январигача эски ҳисоб билан, 1918 йил 14 февралдан бошлаб янги ҳисоб билан берилади. Чунки РСФСР Халқ Комиссарлари Совети раисининг 1918 йил 26 январдаги махсус декрети билан Россия ҳудудида григориан календари жорий қилиниб, амалда мавжуд бўлган 13 кунлик фарқ тузатилди. Хуллас, 1918 йил 31 январдан кейин 1 февралга эмас, балки 14 февралга ўтилди. Бу календарь Туркистон ўлкасига ҳам татбиқ этилди.

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ташкил қилиниши

Ўзбек халқи миллий давлатчилиги тарихида Туркистон Мухторияти ҳукумати алоҳида ажралиб туради. Мухторият ҳукумати қисқа фурсат (1917 йил 26 ноябрь – 1918 йил 22 февраль) фаолият кўрсатган бўлса ҳам, у тарихимизда чуқур из қолдирди. 2017 йил ноябрда Туркистон Мухторияти ҳукумати ташкил қилинганлигига 100 йил тўлди. Ўзбекистондан ташқари куплаб қардош туркий давлатларда бу сана илмий жамоатчилик томонидан кенг нишонланди.

Тарихдан маълумки, Қўқон шаҳрида 1917 йил 26–28 ноябрда (янги ҳисоб билан 9–11 декабрда) бўлиб ўтган Бутунтуркистон мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойида Туркистон Мухторияти ҳукумати ташкил қилинди². Қурултой Туркистон ўлкасини Россия Федератив Республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилди. Шунингдек, қурултойда Таъсис Мажлиси чақирилгунга қадар ҳокимиятни Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Миллий Мажлиси [Миллат Мажлиси] қўлида бўлиши керак деб ҳисобланди³.

Тарихчи олимларнинг ёзишича, Туркистон тарихидаги дастлабки демократик ҳукуматнинг таркиби билан биргаликда қурултойда Халқ Мажлиси [Миллий Мажлис] ҳам ташкил қилинди. Халқ мажлисига 54 ўрин белгиланди. Унга 32 нафар вакил мусулмон ташкилотларидан ва яна 4 нафар киши маҳаллий бошқармалардан киритилиб, улар 36 нафар бўлди. (Бироқ ўша давр матбуотида

² Туркистон Мухторияти ҳукумати ҳақида таниқли ўзбек тарихчиси профессор Саидқабар Аъзамхўжаевнинг қуйидаги асарларига қarang: *Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: миллий-демократик давлатчилик қурилиши таърибаси*. – Тошкент: “Маънавият”, 2000. – 168 бет; *Аъзамхўжаев С. История Туркестанской Автономии (Туркистон Мухторияти)*. – Тошкент: Издательско-полиграфическое объединение «Тошкент ислом университети», 2006. – 268 стр.

³ Қarang: *Ражабов Қ. Туркистон Мухторияти ҳукумати вазириларининг фаолияти ва кейинги тақдири // Ўзбек миллий давлатчилиги тарихида Туркистон Мухториятининг ўрни ва роли*. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2017. – Б. 42–63; *Ўша муаллиф. Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзоларининг фаолияти ва кейинги тақдири // “Sohibqiron yulduzi” (Қарши)*. 2020. №3. – Б. 24–31; №4. – Б. 66–68.

фақат 32 нафар кишининг исми-шарифи эълон қилинган.) Европаликларнинг ташкилотларига эса 18 ўрин ажратилди⁴.

Курултой жараёнида Миллий Мажлис таркибига қуйидаги 32 нафар киши сайланди: Убайдулла Хужаев [Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев], Мустафо Чуқаев [Мустафо Чуқай], Тошпўлатбек Норбутабеков, Садриддинхон Шарифхўжаев, Қўнғирхўжа Хожинов, Исмадулла Убайдуллин, Саидносир Миржалолов, Шерали [Серали] Лапин, Саид Жаъфарбой Саидов, Ислоҳ Султон Шоаҳмедов, Абдурахмонбек Уразаев, Хидоятбек Юрало Агаев, Носирхон Тура [Носирхонтўра Камолхонтўра ўғли], Миродил Мирзааҳмедов, Тошхўжа Ашурхўжаев, Абдулқодир Қўшбеғиев, Обиджон Маҳмудов, Жамшидбой Қорабеков, Соломон Абрамович Герцфельд, Абдусамад Абдусалимов, Убайдулла Дербисалин, Муса Акчурин, Мустафо Мансуров, Маҳмудхўжа Бехбудий, Иброҳим Далшин, Муҳаммаджон Тинишбоев, Халил Ширинский, Толибжон Мусабоев, Камол Раҳмонбердиев [Камол Қози], Олимхонтўра Шокирхонтўраев, Собиржон Юсупов, Одиљжон Умаров⁵ ва бошқалар. Бироқ Миллий Мажлис раиси лавозимига номзоди кўрсатилган Шерали Лапин бу таклифни рад этгач, бу масъул лавозимга курултойда бошқа киши сайланмади. Курултойда Туркистон Миллий Мажлиси аъзоларидан Туркистон Мухторияти ҳукумати (8 нафар кишидан иборат) тузилди. Европалик аҳоли вакиллари орасидан номзодлар кўрсатилиши учун уларга ҳам яна 4 ўрин ажратилди. Ҳукуматнинг дастлабки таркибига қуйидагилар киритилди:

1. *Муҳаммаджон Тинишбоев* [Муҳамеджан Тинишпаев] (1879–1939) – Бош вазир ҳамда ички ишлар вазири, II чақириқ Давлат Думасининг аъзоси, Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Комитети аъзоси, йўл муҳандиси.

⁴ *Аъзамхўжаев С.* Туркистон Мухторияти. – Б. 130; *Мингаров А.* Туркистондаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг миллий матбуотда ёритилиши (1917–1918 йиллар). – Тошкент: “Истиқлол нури”, 2013. – Б. 104 – 105.

⁵ Қўхон Муваққат халқ шўроси хайъати // “Улуғ Туркистон”, 1917 йил 8 декабрь; “Эл байроғи” (Қўхон), 1917 йил 9 декабрь.

2. *Ислом Султон Шоаҳмедов* [Шоҳислом Шагисултонович Шағиаҳмедов] (1882–1922) – Бош вазир ўринбосари, Бутунроссия мусулмонлари Шўроси Ижроия Комитети аъзоси, ҳуқуқшунос.

3. *Мустафо Чўқай* [Мустафо Чўқай ўғли; Мустафо Чўқаев] (1890–1941) – ташқи ишлар вазири, Туркистон мусулмонлари Марказий Шўроси раиси, ҳуқуқшунос.

4. *Убайдулла Ҳужаев* [Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев] (1886–1942) – ҳарбий вазир, Бутунроссия мусулмонлар Шўроси Ижроия Комитети аъзоси, ҳуқуқшунос.

5. *Ҳидоятбек Юрали Агаев* [Ҳидоятбек Юрғули Акаев] (1880–1918) – ер ва сув бойликлари вазири, агроном.

6. *Обиджон Маҳмудов* (1871–1936) – озиқ-овқат вазири, Қўқон шаҳар Думасининг раис ўринбосари, тоғ-кон саноати мутахассиси.

7. *Абдураҳмонбек Ўразаев* (1888–1937) – ички ишлар вазирининг ўринбосари, ҳуқуқшунос.

8. *Соломон Абрамович Герцфельд* (1881–1918) – молия вазири, ҳуқуқшунос⁶.

Туркистон Мухторияти ҳукумати таркибига 1917 йил декабрда *Носирхон Тура* [Носирхонтўра Камолхонтўра ўғли] (1871–1935) маориф вазири сифатида киритилди, *Саидносир Миржалилов* (1884–1937) ҳукумат хазиначиси (ғазначиси) бўлди⁷. Шунингдек, *Миродил Мирзааҳмедов* ҳам ҳукумат таркибига киритилди⁸. Бундан ташқари ҳукумат таркибида бошқа ўзгаришлар ҳам бўлди. М.Тинишбоев Алаш Ўрда ҳукумати фаолиятида қатнашиш учун декабрь ойи бошларида Оренбургга жўнаб кетгач, 1917 йил 12 декабрда *Мустафо Чўқай* унинг ўрнига Бош вазир лавозимини эгаллади. Абдураҳмонбек Ўразаев ички ишлар вазири лавозимига

⁶ “Улуғ Туркистон” (Тошкент), 1917 йил 8 декабрь.

⁷ “Улуғ Туркистон”, 1918 йил 7 январь.

⁸ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир: М. Жураев. – Тошкент: “Шарқ”, 2000. – Б. 53–54; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Я. Раджапова. – Ташкент: «Шарқ», 2000. – С. 98–99.

Туркистон Миллий Мажлиси аъзолари халқ олдида

тайинланди. *Ислом Шоаҳмедов* С.А. Герцфельд ўрнига молия вазири, йирик сармоядор *Рафаэль Потеляхов* О.Маҳмудов ўрнига озиқ-овқат вазири қилиб тайинланди. Совет ва партия тарихчиси П.Алексеевнинг ёзишича, Обиджон Маҳмудов юстиция⁹ вазири бўлди. Полковник *Магдий Чанишев* ҳукуматнинг ҳарбий кенгаши раиси вазифасини эгаллади. Магдий [Маҳди] Мухамед-Рахимович Чанишев аслида уфалик агроном бўлган. Ҳарбий ишлар вазири бўлган Убайдулла Ҳўжаевнинг лавозими ўзгартирилиб, у халқ милицияси раҳбари ва жамоат хавфсизлиги вазири лавозимини эгаллади. Бундан ташқари ҳукумат таркибига этник жиҳатдан бухоро яҳудийларига мансуб бўлган йирик сармоядорлар ака-ука *Якуб Вадьяев* (1868–1936) ва *Сион Вадьяев* (1878–1943) ҳамда “Юсуф Давидов” ва “Кнапп-Зигель” савдо фирмаларининг вакили *Абрам Давидов* ҳам киритилди¹⁰.

Кўқон шаҳри 1918 йили январь ойи охири ва февраль ойи бошларида Тошкент, Скобелев ва бошқа шаҳарлардан келтирилган большевикларнинг ҳарбий кучлари: қизил гвардиячилар отрядлари ва арман дашноқлари дружиналари томонидан ўраб олинган пайтда Туркистон Мухторияти ҳукумати ичида

⁹ “Улуғ Туркистон”, 1918 йил 31 январь.

¹⁰ *Алексеев П.* Кокандская автономия. – Ташкент: Узгиз, 1931. – С. 26.

яна ўзгаришлар юз берди. 1918 йил февраль оyi ўрталарида уламочилар ҳукуматни эгаллашди. Бош вазир Мустафо Чўқай ва унинг яқин сафдошлари ҳокимиятни тарк этди ҳамда Қўқондан чиқиб кетди. 18 февралда (янги ҳисоб билан) Қўқон шаҳар миришабларининг бошлиғи (қўрбошиси) *Кичик Эргаш* (1885–1918) мухторият ҳукуматида ҳокимиятни эгаллади. Совет тарихий адабиётларида кўрсатилишича, Кичик Эргаш томонидан ҳарбий вазир М.Чанишев ва айрим вазирлар, рус офицерлари қамоққа олинди¹¹. Бироқ улар кейинчалик озодликка чиқарилган. Қисқа муддат давомида ҳукуматда “Шўрои Уламо” вакилларининг таъсири кучли бўлди. Кичик Эргаш қўрбоши 20 февралда Қўқон шаҳридан жанг билан чиқиб кетишга мажбур бўлди. У 18–22 февралда Туркистон Мухторияти ҳукуматини бошқарган эди.

Ўлка большевиклари Туркистон Мухторияти ҳукуматига катта хавф деб қарадилар. Туркистон ўлкаси ишчи, солдат ва крестьян депутатларининг Тошкентда 1918 йил 19–26 январда бўлган фавқулодда IV съездида мухторият ҳукуматига муносабат масаласи асосий ўринда турди. Съезд Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолда деб ҳисоблаб, ҳатто вазирларни қамоққа олиш ҳақида қарор қабул қилди. 1918 йил 30 январда Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети Туркистон Мухториятини тугатиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлади. Тошкентдаги большевиклар бунинг учун қизил гвардиячилар отрядлари ва арман дашноқлари (“Дашнакцутюн”) дружиналаридан кенг фойдаланди. Қўқон янги шаҳар Совети раиси большевик Ефим Бабушкин (1880–1927) мухторият ҳукуматига қарши бошланган совет ҳокимиятининг дастлабки қуроли тажовузига раҳбарлик қилди.

Миллий матбуотнинг ёзишича, 31 январда (янги ҳисоб билан 13 февралда) жанглار бошланди. Большевиклар

¹¹ Алексеев П. Кокандская автономия // Революция в Средней Азии. Сборник 1. – Ташкент: Издательство “Правда Востока”, 1929. – С. 40.

31 январда Скобелев (ҳозирги Фарғона), Андикон, кейинчалик Перовск (ҳозирги Қизилўрда) шаҳарларидан 200 нафардан ортиқ аскарларни Қўқонга ташлади. Скобелевдан келтирилган ҳарбий отрядга Константин Осипов бошчилик қилган. Кейинчалик Туркистон АССР Ҳарбий ишлар халқ комиссари булғач, К.Осипов 1919 йил январда Тошкентда большевикларга қарши исён кутарган эди. Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети 1918 йил 14 февралда (янги ҳисоб билан) Фарғона вилоятида ҳарбий ҳолат эълон қилди¹².

Дастлабки жангда мухториятнинг тахминан 1000 нафар кишидан иборат миллий қўшинидан ташқари қўқонлик тинч аҳоли вакиллари ҳам қатнашди. Асосан болта, чўкич, кетмон, ўроқ, таёқ кутарган халойиқнинг сони 10 000 кишига етди. Шунга қарамай, қуролсиз бу кишилар қизил гвардиячилар Қўқон шаҳрига қилган ҳужумини уч кун давомида мардонавор қайтардилар. Шу орада мухториятчилар сафида парокандалик юз берди, юқорида айтиб ўтилганидек, 18 февралда уламочиларнинг тазйиқи билан Мустафо Чўқай истеъфога чиқди ва баъзи вазирлар сингари Қўқонни тарк этди. Айрим вазирлар жангларда ҳалок бўлди ёки душман қўлига тушиб қолди. Мустафо Чўқайнинг кейинчалик ёзишича, “Бу пайтда ҳукумат аъзоларидан Миродил [Миродил Мирзааҳмедов], Абдурахмон Ўрозий [Абдурахмонбек Ўразаев], Ҳидоятбек Юрғули [Ҳидоятбек Юрали Агаев] ҳамда мен [Мустафо Чўқайнинг ўзи кўзда тутилмоқда – Қ.Р.] Қўқонда эдик... Носирхон Тура Наманганда, Ҳарцфельд [Соломон Герцфельд] Самарқандда, Убайдулло Хужа [Убайдулла Хужаев] Ашхобод – Самарқанд йўлида, Обиджон [Обиджон Маҳмудов] Бухорода, Шоаҳмадбек [Ислом Султон Шоаҳмедов] эса Қўқон қўрғони ичида экан, большевиклар қўлига тушиб қолган эдилар”¹³.

¹² *Авзалхўжаев С., Ражабов К.* Туркистон Мухторияти // *Ўзбекистон миллий энциклопедияси*. Т. 8. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 650–651.

¹³ *Мустафо Чўқай ўғли*. Истиклол жаллодлари (1917 йил хотиралари). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-маъбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 49.

Большевиклар ва совет ҳокимияти бу билан чекланмасдан мухторият ҳукуматини тугатиш учун бу ерга қўшимча ҳарбий кучларни жўнатди. 1918 йил 19 февралга утар кечаси Тошкентдан Туркистон ўлкаси ҳарбий комиссари Е.Перфильев бошчилигидаги пиеда, отлиқ ва артиллерия қисмларидан иборат 11та эшелондан иборат қўшин етиб келди. Умумий қўмондонлик К.Осипов зиммасига юкланди. 19 февралдан бошлаб 3 кун давомида большевикларнинг ҳарбий кучлари шаҳар устига тўплардан ёндирувчи ва кимёвий снарядлар ёғдиришди. Шаҳар бутунлай вайрон бўлди ва ўт-олов ичида қолди. Қўқоннинг ўзида 3 кун давомида 10 000 нафардан зиёд киши ўлдирилди¹⁴.

“Улуғ Туркистон” газетаси чуқур қайғу билан хабар берганидек, “20 (7) февраль куни Хўқанд (Қўқон) тарихининг энг даҳшатли куни эди. Бунда арманилар айрича фаолият кўрсатганлар...” Газетадаги ушбу мақола “Хўқанд – ҳозир ўликлар шаҳри” деган даҳшатли ибора билан тугайди¹⁵. Нихоят, 1918 йил 22 февралда Қўқон шаҳридаги Рус-Осиё банки биносида большевиклар томонидан тайёрланган “тинчлик шартномаси” имзоланди. Ушбу шартноманинг иккинчи моддасида “Аҳоли ўлка Халқ Комиссарлари Совети ҳокимияти ва барча маҳаллий совет ташкилотларини тан олади”, деб ёзилган эди. Ҳа, ўққа тутилган, ўлдирилган, таланган ва таҳқир этилган қўқонликларнинг тирик қолган қисми совет ҳокимиятини расмий равишда тан олишга мажбур бўлди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати атиги 72 кун умр кўрган бўлса ҳам, у эрксевар халқимизни миллий мустақиллик ва истиқлол учун курашга даъват этди. Бу ҳукуматнинг зўрлик билан ағдарилиши туркистонликлар томонидан совет Россиясининг Туркистонга нисбатан тажовузкор режалари мавжудлигининг яна бир далили

¹⁴ Ражабов К.К. Истиқлолчилик ҳаракати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918–1924 гг.). Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 1995. – С. 21–22; Он же. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918–1924 гг.). Автореферат дисс... докт. ист. наук. – Ташкент, 2005. – С. 39.

¹⁵ Хўқанд фожиаси // “Улуғ Туркистон”, 1918 йил 8 март.

1918 йил февралдаги Қўқон фожиаси

сифатида қабул қилинди. Туркистонликлар тинч йул (парламент) билан миллий давлатчиликни қайта тиклаш мумкин эмаслигини тушуниб, 1918 йил февраль ойининг охирида қўлларига қурол олган ҳолатда Туркистонда совет режими ва большевикларга қарши қуролли ҳаракатни бошлаб юбордилар. Совет даврида “босмачилик” ҳаракати деб қораланган туркистонликларнинг мазкур миллий озодлик кураши тарихга истиқлолчилик ҳаракати сифатида кирди.

1918 йил 30 апрелда Туркистон ишчи, солдат ва деҳқон депутатларининг V съездида РСФСР таркибида Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси (баъзи манбаларда Туркистон Совет Республикаси) тузилганлиги эълон қилинди¹⁶. Совет ҳокимияти Туркистонда яшовчи маҳаллий халқларга гуёки совет автономияси бошқарувидаги “миллий давлатчилик” ва “мухторият”ни берди. Шу муносабат билан 1918 йил май ойининг бошларида амнистия эълон қилиниб, Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзоларидан тирик қолган айримлари қамоқхонадан чиқарилди ҳамда вақтинчалик авф этилди.

¹⁶ Ражабов К., Хайдаров М. Туркистон тарихи (1917–1924 йиллар). – Тошкент: “Университет”, 2002. – Б. 47–48.

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ ҲУКУМАТИ ВАЗИРЛАРИ

Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзоларининг ҳаёти ва фаолияти ҳамда кейинги тақдири туғрисида энди батафсил тўхталиб ўтамиз. Мухторият ҳукуматининг биринчи таркибига сайланган 8 нафар киши ҳақида қисқача маълумотлар келтирилади.

Муҳаммаджон Тинишбоев

Муҳаммаджон Тинишбоев [Мухамеджан Тинишпаев] (1879–1939) – давлат ва жамоат арбоби, тарихчи олим.

Еттисув вилояти Лепсинск уезди Садир волостининг Эчки-олмас тоғи этагида 1879 йил 12 майда туғилган. Миллати – қозоқ. У 1889–1900 йилларда Верний эркалар гимназияси, 1900–1906 йилларда Санкт-Петербург Императорлик институти – Александр I номидаги темир йўл транспорти инженерлар институтида ўқиди.

М.Тинишбоев 1907 йили II чақириқ Россия Давлат думаси депутаты қилиб сайланди. 1917 йил апрелда тузилган Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети аъзоси. Айти пайтда Муваққат ҳукуматнинг Еттисув вилояти комиссари¹⁷. Қўқонда Туркистон Мухторияти ҳукумати 1917 йил 26 ноябрда ташкил топгач, ҳукуматнинг Бош вазири ва ички ишлар вазири (1917 йил ноябрь –

¹⁷ *Марат Ескендирули (Эбдешев). Министры «Алаш Орды» (қозоқ ва рус т.). – Алматы, 2008. – С. 75–77.*

декабрь). 1917 йил 5–13 декабрда Оренбургда ўтказилган II Бутунқозоқ съездида қатнашди. Бу съездда Алихон Букейхонов (1866–1937) бошчилигида Алаш автономияси [Алаш Ўрда ҳукумати] ташкил топди. У Алаш Ўрда ҳукуматида ички ишлар вазири (1917 йил декабрь – 1920 йил март) ва кейинчалик Бош вазир уринбосари лавозимларида ишлади.

М.Тинишбоев кейинчалик Туркистон АССР ва Қозоғистон АССРда турли лавозимларда фаолият кўрсатди. Туркий халқлар тарихи ва этнографиясига оид турли асарлар ёзган ҳамда уларнинг айримлари ўша пайтда рус тилида Тошкентда нашр қилинган¹⁸.

Совет ҳокимияти томонидан М.Тинишбоев биринчи марта 1930 йил 3 августда қамоққа олинди ва беш йилга РСФСРнинг Марказий қоратупроқ ҳудуди (ҳозирги Воронеж области)га сургун қилинди (1930–1935). Кейинчалик Тошкентда НКВД томонидан 1937 йил 21 ноябрда қайта қамоққа олинди ва у Тошкент турмасидаги касалхонада 1939 йил 3 июлда 60 ёшида вафот этди¹⁹.

1970 йил 27 февралда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ҳузуридаги КГБ тергов бўлими томонидан М.Тинишбоевга нисбатан жиноий иш қайта куриб чиқилиб, у реабилитация қилинди.

М.Тинишбоевнинг танланган асарлари ва бошқа китоблари Алматида 1991 йилдан кейин нашр этилди. СССР тарқалгач, Қозоғистонда унинг хотираси шарафига кўплаб ҳайкаллари ўрнатилди. Қозоғистонда Муҳаммадjon Тинишбоев номли махсус эсдалик медали чиқарилган.

¹⁸ [Ражабов К.] Тинишбоев Муҳаммадjon //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 8. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – В. 439.

¹⁹ Муҳамеджан Тынышпаев. Воспоминания, документы, фотографии. – Алматы: “Томирис-21”, 2017. – С. 98.

Ислом Султон Шоаҳмедов

Ислом Султон Шоаҳмедов
[*Шоҳислом Шагисултонович Шаги-ахметов*] (1882–1922) – таниқли муслмон жамоат ва сиёсат арбоби.

Оренбургда татар-бошқирд оиласида 1882 йил 21 ноябрда туғилган. Отаси – Шагисултон (Султон) Шагиахметович Шагиахметов (1855–1896) Уфа губернияси Мензалинск уездидаги бошқирдлар уруғидан бўлиб, у 1876 йил-

да Қозон университетининг юридик факультетини тугатган. У 1876–1890 йилларда Оренбург татар муаллимлари мактабида ўқитувчилик қилган, сўнгра Оренбург ўлкасидаги суд идораларида терговчи бўлиб ишлаган. Онаси – Гайнизиган Муҳаммад-Содиқовна Нигматуллина татар аёли бўлиб, у келиб чиқиши жиҳатидан оқсуяклар табақасига мансуб бўлган.

И.Шоаҳмедовнинг дунёқараши асосан Оренбург татарлари ўртасида шаклланган. Унинг маънавий ҳаёти ва ижтимоий қарашлари шаклланишида татар аёли бўлган онаси муҳим роль ўйнаган.

И.Шоаҳмедов Оренбург эркаклар гимназиясини тугатгач (1905), Санкт-Петербург университетининг аввал шарқшунослик, сўнгра юридик факультетида ўқийди (1905–1910). Туркий ва рус тилларидан ташқари инглиз, француз, немис тилларини яхши билган. Талабалик пайтида у Россиядаги социал-демократик ҳаракатга қизиқиб, 1907 йилда Тошкент гарнизони солдатлари ўртасида ташвиқот ишларини олиб борган.

Университетнинг тўлиқ курсини 1910 йил охирида тугатиб, дипломи у 1911 йил январда олган. Санкт-Петербург суд

палатасида 1912 йил августдан иш бошлайди. У Петербургда 1912 йил октябрда чиққан “Мусульманская газета”нинг муҳаррири бўлди. Бир қатор суд ишларида меньшевиклар партияси вакиллари химо қилади. И.Шоаҳмедов Россия империясидаги мусулмон аҳолиси ҳуқуқлари учун курашган. 1915 йил бошларида Қўқонга келган. И.Шоаҳмедов ўз фаолиятини Скобелев округ судида терговчи адвокат ўринбосари сифатида бошлайди²⁰. Бу ерда у “Садои Фарғона” газетасини чиқаришда муҳим роль ўйнайди. 1916 йилда у “Ғайрат” жамиятини тузиб, “Туркестанский край” газетаси нашрини йўлга қўяди ва унга муҳаррирлик қилади. 1916 йили Фарғона водийсида кутарилган мардикорчилик қўзғолонини қўллаб-қувватлайди.

Февраль инқилоби кунларида у Петроградда бўлган. Бу пайтда Халқ социалистлари партиясига яқинлашган. 1917 йил март ойи охирида у Туркистонга қайтади. И.Шоаҳмедов 1917 йили Тошкентга келиб, Туркистондаги мухториятчилик ҳаракатида фаол қатнашди. 1917 йил июндан бошлаб Миллий Шўро Ижроия комитети раиси вазифасини бажарувчи бўлиб фаолият кўрсатган. Петроградда 1917 йил ёзда ташкил қилинган Бутунроссия мусулмонлари Шўроси Ижроия Комитети аъзоси ва секретари. Қозонда 1917 йилда ўтказилган Бутунроссия мусулмонлари II съезди қатнашчиси. Қайта чиқа бошлаган “Туркестанский край” (Тошкент, 1917) газетаси муҳаррири ва ношири. Туркистон мусулмонлари Марказий Шўроси аъзоси. Бутунтуркистон мусулмонлари I–IV қурултойларининг фаол қатнашчиси.

Туркистон Мухторияти ҳукуматида Бош вазир ўринбосари, кейинчалик молия вазири бўлди. Туркистон Мухторияти Конституцияси лойиҳасининг муаллифи. Мухторият ҳукумати тугатилган пайтда Қўқон қўрғони ичида большевиклар томонидан қўлга олинган (1918 йил февраль).

²⁰ Исаков С. Революционер, политик, государственный деятель. Ш.-И.Шагиахметов // «Россия XXI» (Москва). 2018. №4. – С. 6–29.

“Улуғ Туркистон” газетасида 1918 йил баҳорида ёзилишича, у Тошкентдаги қамоқхонада қийноқлар натижасида ақлдан озган ва турма лазаретига кучирилган. 1918 йил май ойида большевиклар томонидан Туркистон Мухторияти ҳукуматининг тирик қолган аъзолари амнистия қилинган, қамоқдан чиққан.

1919–1920 йилларда И.Шоаҳмедов большевиклар билан ҳамкорлик қилган. У Туркистон Халқ Хўжалиги Марказий Кенгаши ҳамда Қўқон уезд-шаҳар ревкомида 1920 йили фаолият курсатган. 1920 йил охирида у яширин равишда Манжурияга жўнаб кетган. 1921 йил бошларида у Британия Ҳиндистонига қарашли Пешовардаги рус қочоқлари жойлашган лагерга тушиб қолган.

1921 йил май ойида қаттиқ касал бўлиб ётган И.Шоаҳмедовнинг хати Париждаги рус муҳожирлари қўлига келиб тушади. Бу ҳақда кейинчалик Мустафо Чўқай ҳам ўз мақоласида ёзиб ўтади. И.Шоаҳмедов қариндоши бадавлат савдогар Агафуров оиласининг моддий кўмагида 1921 йил августда Владивостокка келади. У бу ердан Парижга жўнаб кетишни режалаштирган эди. Айрим маълумотларга қараганда, И.Шоаҳмедов орадан кўп ўтмай қаттиқ касалланган ва Владивостокдаги қариндошлари ҳузурда қолиб кетган²¹. У 1922 йил охири ёки ундан кейин 40 ёшларда вафот этган.

Мустафо Чўқай томонидан 1931 йилда Берлинда чоп этилган “Яш Туркестан” журналида чиққан “*Шах-Ислам Шах-Аҳмад-Бей*” номли мақолада ёзилишича, у 1922 йили Парижда Шоаҳмедовнинг туғишган синглиси билан кўришган пайтда унинг сафдоши оғир касал бўлган. Шоаҳмедовнинг кейинги тақдири ва қисматидан улар хабар топа олмаган²².

²¹ Шагиахметов Шахислам (Ислам) Шагисултонович // Ислам в Санкт-Петербурге. Энциклопедический словарь. – Москва-Нижний Новгород: «Медина», 2009. – С. 301–302.

²² *Мустафо Шоқай*. Шығармаларынын толық жинағы. Он екі томдық. Том V. Қурастырған алғы соз бен түсіндірмелерді жазған К.Есмағамбетов. – Алматы: “Дайк-Пресс”, 2013. – С. 79–80.

И.Шоҳмедовнинг Шахгали (1882–?) исмли акаси (у ҳам юрист) ҳамда Биби Марям, Биби Галия, Биби Солия, Биби Зухра исмли 4 нафар синглиси бўлган. И.Шоҳмедовнинг рафиқаси: Ольга Викторовна Бенедская (1909 йилдан).

Мустафо Чўқай

Мустафо Чўқай (1890–1941) – таниқли давлат ва жамоат арбоби ҳамда Туркистон халқлари мустақиллиги учун изчил курашчи.

Сирдарё области Перовск уезди Жопек волостидаги Авлиётаранғил овулида, баъзи манбаларда ёзилишича, Наршоки қишловида 1890 йил 25 декабрда [янги ҳисоб билан 1891 йил 7 январда] туғилган²³. Отаси Чўқайбей Турғай додхоҳ ўғли бўлиб (волость) бошлиғи, қозоқларнинг қипчоқ уруғи аслзодаларидан бўлган, онасининг аждодлари Хива хонларига бориб тақалган. Мустафо Чўқай таржимаи ҳолида ўзини қипчоқ деб ҳисоблаган.

Мустафо Чўқай бошланғич маълумотни Оқмачитда олгач, Тошкентдаги эркаклар гимназиясида ўқиди (1902–1910). Санкт-Петербург университетининг юридик факультетини тугатган (1914). Айнан ушбу ўқув юртлирини кейинчалик Россиядаги Муваққат ҳукуматнинг Бош вазири бўлган *Александр Керенский* (1881–1970) ҳам тахминан ўн йил олдин: 1899 ва 1904 йилларда тугатган эди. Мустафо Чўқай 1916–1917 йилларда Россия IV Давлат думасининг мусулмонлар фракциясида котиб ва таржимон бўлиб ишлайди. Туркистонда 1916 йили кўтарилган

²³ Садыкова Б. Мустафа Чоқай. – Алматы: «Алаш», 2004. – С. 231.

қўзғолон шафқатсиз бостирилгандан кейин Давлат думасининг А.Керенский бошчилик қилган махсус комиссияси таркибида ўша йили август ойида Туркистон ўлкасида, жумладан, Жиззахда бўлиб вайронага айланган шаҳар харобаларини кўрган.

1917 йил апрелда Мустафо Чўқай Петрограддан Тошкентга қайтди ва Туркистондаги сиёсий жараёнлар марказида турди. У Тошкентда 1917 йил баҳоридан бошлаб “Бирлик туғи” ва «Свободный Туркестан» газеталарини чоп эта бошлади.

1917 йил 16–23 апрелда Тошкентда ўтган Бутунтуркистон мусулмонларининг I қурултойида Мустафо Чўқай раислигида Туркистон ўлка мусулмонлари Марказий Шўроси [Краймуссовет], яъни Миллий Марказ ташкил қилинди. Оренбургда 21–28 июлда ўтган Бутунқирғиз [Бутунқозоқ] I съездида фаол қатнашди. Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Комитети аъзоси (1917 йил августдан). Тошкентда большевиклар томонидан зўравонлик билан ҳокимият босиб олингач, Мустафо Чўқай бошчилигидаги Миллий Марказ ноябрь ойи бошларида Қўқонга кўчиб борди.

1917 йил 26–28 ноябрда (янги ҳисоб билан 9–11 декабрда) Қўқон шаҳрида Бутунтуркистон мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи бўлиб ўтди. Бу қурултойни ўлка мусулмонлари Марказий Шўроси (Краймуссовет) раиси Мустафо Чўқай кириш сўзи билан очиб берди. У қурултой хайъати аъзолигига ҳам сайланди. Қурултой қатнашчилари уч кун давомида Туркистон ўлкасининг бўлғуси сиёсий тузилиши ҳақидаги ўз қарашларини белгилаб олишди. Қурултой қарорларини ишлаб чиқишда Мустафо Чўқай билан биргаликда Муҳаммаджон Тинишбоев, Ислон Султон Шоаҳмедов, Убайдулла Хўжаев, Обиджон Маҳмудов, Маҳмудхўжа Беҳбудий ва бошқалар муҳим роль ўйнашди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати дастлаб 8 кишидан иборат таркибда тузилди. Муҳаммаджон Тинишбоев Бош вазир ва ички ишлар вазири лавозимини эгаллади. Мустафо

Чўқай ташқи ишлар вазири лавозимига сайланди. Ҳукумат таркибига Убайдулла Ҳўжаев ҳарбий вазири ва Обиджон Маҳмудов озиқ-овқат вазири сифатида киритилди. Қурултойда сайланган Туркистон Миллий Мажлиси таркибига кўпчилик қатори Мустафо Чўқай ҳам киритилди.

1917 йил 12 декабрдан бошлаб Мустафо Чўқай Туркистон Мухторияти ҳукуматининг Бош вазири бўлди. (М.Тинишбоев Алаш Ҳўда автоном ҳукумати фаолиятида бевосита қатнашиш учун Қўқондан Оренбургга жўнаб кетган эди.) Айни пайтда Мустафо Чўқай Оренбургда 1917 йил 5–13 декабрда (янги ҳисоб билан 18–26 декабрда) бўлиб ўтган Бутунқирғиз [Бутунқозоқ] вакилларининг I съездида ташкил қилинган Алаш Ҳўда ҳукуматининг ҳам ташқи ишлар вазири бўлган.

Шу ўринда Мустафо Чўқайнинг Алаш Ҳўда автоном ҳукумати ва раҳбариятига бўлган муносабатини айтиб ўтиш лозим. Ёшлигидан туркчилик ғоялари билан тарбияланган Мустафо Чўқай ягона ва бўлинмас Туркистон тузиш тарафдори эди. У қозоқ элатдошлари бўлган “Алаш” партияси аъзоларига алоҳида автоном ҳукумат тузиш зарур эмаслигини, улар янги ташкил қилинган Туркистон Мухторияти ҳукумати таркибига махсус вилоят сифатида киришлари мумкинлигини билдиради. Келажакда бу мухториятга Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларини ҳам қўшиб олган ҳолда мустақил Туркистон давлатини (Ўзбекистон ёки Қозоғистон эмас!) тузиш имконияти вужудга келар эди. Бироқ Мустафо Чўқай, Бехбудий, Мунаввар Қори, Убайдулла Ҳўжаев, Файзулла Ҳўжаев каби миллат етакчиларининг бундай геосиёсий қарашлари қозоқ бовурларимизга ёқмайди. Шунинг учун Мустафо Чўқай ўзи Алаш Ҳўда ҳукумати аъзоси ва қозоқ бўла туриб, кейинчалик Қўқондаги фожиялардан сўнг ҳам ҳақли равишда Алаш Ҳўда ҳукуматида фаолият курсатмайди ва Оренбургда ўрнашган алашўрдачилар билан алоқага чиқмайди.

Мухторият ҳукумати большевикларнинг ҳарбий кучлари томонидан тугатилгач, 1918 йил февраль охирида Қўқондан чиқиб кетди ҳамда яширин равишда март ойида Тошкентга келди ва бу ерда 2 ой яшади. У 1918 йил 16 апрелда эски таниши актриса Мария Яковлевна Горина (1888–1969) билан Тошкентдаги масжидда никоҳдан ўтиб, турмуш куради. Ёш оила 1918 йил 1 майда Тошкентдан поездда Москвага жунайди. Бироқ поезд Волгадаги жанговар ҳаракатлар сабабли Актюбинсккача боради, холос. 1918 йил 8 июнда Самарада большевикларга қарши Таъсис мажлиси аъзолари комитети (Комуч) ҳукумати тузилди. Июль ойида Алихон Букейханов ва Мустафо Чўқай Самарага келиб, Комуч ҳукумати билан большевикларга қарши ҳарбий-сиёсий иттифоқ тузди. Бу пайтда Мустафо Чўқай Самара, Уфа, Омскда фаолият кўрсатди. 1918 йил 18 ноябрда ўз сафдошлари билан қамокқа олинган Мустафо Чўқай туркистонлик эсер Вадим Чайкин ва татар Илёс Алкин билан Челябинскда қамокдан қочади. 1918 йил 1 декабрда Оренбургдаги Карвонсаройда (Бошқирдистон ҳукумати қароргоҳида) у билан Бошқирдистон ҳукумати раиси Аҳмад Заки Валидий ўртасида учрашув бўлди. Мустафо Чўқай қисқа муддат Комуч ҳукуматида фаолият кўрсатди.

Мустафо Чўқай 1919 йил февралда Европа давлатларига махсус меморандум билан мурожаат қилиб, Туркистондаги истиқлолчиларнинг большевикларга қарши курашини қўллаб-қувватлашга, совет режимини афдариб ташлашга чақирди²⁴.

Мустафо Чўқай қозоқ даштлари ва Каспий денгизи орқали 1919 йил баҳорида аввал Боку, сўнгра Тифлис [Тбилиси] шаҳрига боради. У Тифлисте 2 йил яшайди. Бу ерда у мусулмонлар учун “Yeni Dünya” ва “Şafak” газеталарини ташкил қилиб, “На рубеже” журнаliga муҳаррирлик қилди.

²⁴ Ражабов К. Мустафо Чўқай // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 6. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 157.

Қизил армия Тифлисни босиб олгач, 1921 йил февраль ойида Мустафо Чўқай муҳожирликка жўнаб кетишга мажбур бўлди ҳамда Истанбулга етиб келди.

Мустафо Чўқай хотини билан 1921 йил ёзида Парижга келди. Мустафо Чўқай муҳожирликда 20 йил яшаб, турли халқаро анжуманларда иштирок этди ҳамда матбуотда инглиз, француз, поляк, рус, турк тилларида ўткир публицистик мақолалар билан мунтазам қатнашиб турди. Парижда унинг рус тилида “Марказий Осиёдаги Советлар” (1928) ҳамда “Туркистон совет ҳокимияти остида” (1935) ҳамда ўзбек тилида Париж – Берлинда “1917 йил хотиралари парчалари”²⁵ (1937) китоблари нашр этилди.

Мустафо Чўқай 1929 йилдан бошлаб Туркистон Миллий Бирлиги Марказий Қўмитасининг раиси бўлди. 1929–1939 йилларда чиққан “*Yaş Türkistan*” журнаliga муҳаррирлик қилди. Журнал Парижда тайёрланиб, Берлинда нашр қилинган (унинг 117 та сони чоп этилган).

Мустафо Чўқай хорижда муҳожирликда яшаётганда Урта Осиё республикаларида совет режимига қарши давом этаётган қуроли истиқлолчилик ҳаракати (совет ҳокимияти йилларида у “босмачилик” ҳаракати деб аталган) тўғрисида 1930 йил 19 февралда “О басмачестве” мақоласида шундай деб ёзган эди: “Туркистон – Совет Иттифоқининг кўзғолончилар ҳозиргача ўз ҳаракатини тўхтатмаган ягона қисми. Бунинг иккита сабаби бор. Биринчидан, Москва зулмидан қутулиш учун мамлакатни курашга олиб келган миллий туйғунинг кучлилиги. Бу умумий ҳолатнинг сабаби ҳисобланади. Иккинчидан, маҳаллий хусусиятга молик сабаб ҳам бор. Бу совет миллий сиёсатининг фақат Туркистонга хос алоҳида хусусиятидир...”

²⁵ Қаранг: Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Сузбоши муаллифи Б. Қосимов. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – 80 бет; Мустафа Чокаев. Отрывки из воспоминаний в 1917 г. Составление, предисловие, примечания С.М. Исакова. – Токио–Москва, 2001. – 54 стр.

Туркистон аҳолиси совет ҳокимиятига қарши узлуксиз (перманент) кураш ҳолатидадир. Совет ҳокимиятига қарши “перманент кураш” кайфияти заминида қайтадан босмачиликнинг пайдо бўлиши бизни ҳайрон қолдирмайди. Босмачилик – Туркистонда совет ҳужайинчилигининг қуланкаси.

Босмачилик айнан Фарғонада юз берганлиги шуни яққол кўрсатадики, бу ҳолат Москва ҳукуматининг пахта сиёсатига қарши тез орада қўзғолончилик ҳаракати бошланишига ҳам сабаб бўлади”²⁶.

Германия СССРга ҳужум қилган 1941 йил 22 июнь куни нацистлар Париж атрофидаги Ножан шаҳарчасида яшаётган Мустафо Чўқайни қамокқа олишди ҳамда у 13 июлгача Компьен харбий лагерида тутқунликда сақланди²⁷. Сўнгра Мустафо Чўқай Берлинда бўлди (15 июлдан 26 августгача). У 1941 йил сентябрь – декабрь ойларида совет харбий асирлари сақланаётган Сувалки, Вустрау ва Ченстохова концлагерларида бўлиб, немислар қўлига тушиб қолган туркистонликларни омон сақлаш йўллариини излади. Мустафо Чўқай ва тошкентлик ўзбек Вали Қаюмхон (1904–1993) асир олинган туркистонликлардан Туркистон легиони тузишни режалаштирдилар. Бироқ Мустафо Чўқай концлагерларда юқумли касалликка чалинди ҳамда Берлиндаги “Виктория” касалхонасида тепкили терлама (тиф)дан 1941 йил 27 декабрда 51 ёшида вафот этди. У Берлиндаги турк мусулмонларининг Темпельхоф қабристонидан 1942 йил 2 январда дафн этилди²⁸.

Мустафо Чўқай рус, ўзбек, қозоқ, турк, француз, инглиз, немис, поляк тилларида Туркистоннинг XX аср тарихига

²⁶ *Мустафа Шоқай. О басмачестве // Шығармаларынын толық жинағы. Он екі томдық. Том IV. – Алматы: “Дайк-Пресс”, 2012. – С. 223–226.*

²⁷ *Мария Чокай. Я пишу Вам из Ножана... (Воспоминания, письма, документы). – Алматы: «Кайнар», 2001. – С. 165.*

²⁸ *Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. – Алматы: «Кайнар», 2002. – 248 стр.; Он же. Мустафа Чокай в эмиграции. – Алматы: «Мектеп», 2009. – 248 стр.*

оид кўплаб мақолалар ва китоблар ёзди. “1917 йил хотира парчалари” (Берлин, 1937; ўзбек тилида) китоби катта шуҳрат қозонди. Бу асар турк (Анқара, 1988), рус (Германия, 1989; Токио–Москва, 2001), ўзбек (Тошкент, 1992) тилларида алоҳида китоб бўлиб нашр қилинди. Унинг 2 жилдли “Танланган асарлар” китоби (Алмати, 1998–1999) қозоқ ва қисман рус тилларида босилиб чиқди.

СССР тарқалгач, Қозоғистон ва Ўзбекистонда Мустафо Чўқайнинг асарлари чоп этилди. Таниқли тарихчи олим профессор Кушим Есмағамбетов (1938–2016) бошчилигида 2012–2014 йилларда Алматида Мустафо Чўқайнинг 12 жилдлик асарлар тўплами нашрдан чиқди²⁹. Чўқай асарларига ёзилган тақризлар чоп этилди³⁰. Қозоғистонда Мустафо Чўқай ҳақида бадиий асарлар яратилди, кинофильмлар суратга олинди, унинг хотирасига атаб кўплаб ҳайкаллари ўрнатилди. Бу ерда мунтазам равишда Мустафо Чўқайга бағишланган халқаро конференциялар ўтказиб турилади.

Шундай қилиб, туркий халқларнинг атоқли фарзанди, машҳур давлат ва сиёсат арбоби Мустафо Чўқайнинг ҳаёти ва фаолияти ХХІ асрда яшаётган барча туркий халқлар, хусусан, қозоқлар ва ўзбеклар учун порлоқ намуна ҳисобланади. Ўз ҳаётини Туркистон бирлиги ва мустақиллиги учун курашга бағишлаган, ҳам Россия империяси, ҳам совет давлати, ҳам Европада муҳожирликда, ҳам Германияда нацистлар ҳукмронлиги шароитида мураккаб ва зиддиятли бир вазиятда фаолият юритган бўлишига қарамасдан у туркий халқлар тарихида ёрқин сиймо бўлиб қолаверади.

²⁹ *Мустафо Шоқай*. Шығырмаларынын толық жинағы. Он екі томдық. Том I – XII. Курастырған алғы сөз бен тусіндірмелерді жазған К.Есмағамбетов. – Алматы: “Дайк-Пресс”, 2012–2014.

³⁰ *Раджабов К.К.* Мустафа Чокай рассказывает в ХХI веке (Пропитывая 12-томный сборник полных произведений великого политического и государственного деятеля...) // Туркестанский сборник. №5. – Тараз, 2017. – С. 47–79.

Убайдулла Хужаев

Убайдулла Хужаев [Убайдуллахужа Асадуллахужаев; Убайдулла Асаддуллаевич Хужаев] (1886–1942) – таниқли давлат ва жамоат арбоби, Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг таниқли намояндаси, ўзбек матбуотининг ташкилотчиларидан бири.

1886 йили Тошкент шаҳрида хунарманд оиласида туғилган. Баъзи манбаларда у 1878 йил 12 майда туғилган, деб ҳам кўрсатилади. Саратовдаги ҳуқуқшунослик институтида ўқиган (1908–1912). Талабалик йилларидаёқ давр муаммоларини ечишни ўйлаб, машҳур рус ёзувчиси Лев Толстой билан ёзишмалар олиб борди (1909). Тошкент округ судида 1913 йилдан хусусий адвокат бўлиб ишлади. Жадидчилик ҳаракатига қўшилиб, тез орада унинг раҳбарларидан бирига айланди. “Турон” жамиятининг асосчиларидан бири (1913). У Тошкентда 1914 йил апрелда “Садои Туркистон” газетасини чиқариб, унга муҳаррирлик қилди. Ўз атрофига ёшларни тўплаб, “Умид” яширин жамиятини тузди. Кейинчалик бу ташкилот “Тараққийпарвар” деб номланиб Туркистон жадидларининг асосий ташкилотларидан бирига айланди. “Садои Туркистон” газетаси 1915 йил апрелда Россия империясининг маҳаллий маъмурлари томонидан ёпилгач, у Андижонга келди ва рус тилида “Туркестанский голос” газетасини нашр қилдирди³¹.

Тошкентда тузилган “Туркистон мардикорликка олиш кўмитаси”нинг раиси (1916). Император Николай IIнинг мардикорчилик ҳақидаги фармонини бекор қилдириш учун

³¹ [Ражабов К.] Асадуллахужаев Убайдуллахужа // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 1. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000. – Б. 443.

маҳаллий сармоядор Миркомилбой Мирмуминбоев билан бирга Петроградга борди.

Бутунтуркистон мусулмонлари I қурултойида ташкил қилинган Туркистон ўлка мусулмонлари Марказий Шўроси (Миллий Марказ) котиби ва аъзоси (1917 йил апрель). Бутунроссия мусулмонлар Шўроси Ижроия Комитети аъзоси (1917 йил май). Тошкентда 1917 йил март ойида тузилган “Шўрои Исломия” ташкилоти раиси. Мухториятчилик ҳаракати ташаббускорларидан бири. Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ҳарбий ишлар вазири (1917 йил ноябрь – 1918 йил февраль).

Убайдулла Ҳужаев 1918 йил февралда ҳукумат топшириғи билан Кавказга борди ва Туркистонга ғалла келтириш масаласини ҳал қилди³². Мустафо Чўқайнинг ёзишича, мухторият ҳукумати тугатилгач, у Ашхобод – Самарқанд темир йўлида большевиклар қўлига тушиб қолди³³.

Совет ҳокимияти томонидан 1918 йил майда авф этилгач, у Оренбургга боради ва 1918 йил ноябрда Бошқирдистон Мухторияти ҳукуматини тузишда фаол иштирок этади.

Убайдулла Ҳужаев совет режими томонидан бир неча марта (1918, 1929, 1931, 1938) қамоққа олинган. Озодликка чиққач, Тошкентда сингисининг уйида муҳтожликда яшаган. Инглиз ёзувчиси Ж.Р. Киплингнинг машҳур “Маугли” асарини ўзбекчага таржима қилган. У охириги марта 1938 йил 20 февралда Тошкентда ҳибсга олиниб, СССР НКВД махсус кенгашининг қарори билан 1939 йил 14 майда 8 йил муддатга меҳнат тузатиш лагерига ҳукм қилинган. У ўша куни Горьковск темир йўли Котлас станциясига жазони ўташ учун жўнатилган³⁴. У Котласдаги қамоқхонада 1942 йил 31 октябрда

³² Унутилмас сиймолар. Жаҳидчилик ҳаракатининг намояндалари. Матнлар муаллифи: С.Аъзамхужаев, Д.Алимова, Ш.Ризаев. – Тошкент: “Академия”, 1999. – Б. 22.

³³ Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари. – Б. 49.

³⁴ Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистон Миллий ҳавфсизлик хизмати архиви, П – 35554, 2, 62-варақлар; П – 19990, 2, 31-варақлар.

ҳалок бўлди. Улимидан кейин совет ҳокимияти томонидан оқланган.

Убайдулла Хўжаев синглисининг ўғли, яъни жияни бўлган Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шукрулло (1921–2020) “Тирик рухлар” (1999) романида ўз тоғаси Убайдулла Хўжаев фаолиятини ҳамда “Кафансиз кўмилганлар” (1990) хотира-қиссасида қатағон қилинган юртдошларимиз қисматини ёритган.

Ҳидоятбек Юрали Агаев

Ҳидоятбек Юрали Агаев [Ҳидоятбек Юрғули Агаев] – давлат ва жамоат арбоби.

Фарғона водийсида тахминан 1880 йилда туғилган. Унинг миллати ўзбек бўлган³⁵. У ўлкада таниқли агроном олим сифатида машҳур эди. Фарғона округидан Таъсис Мажлиси аъзолигига сайланган.

Туркистон Мухторияти ҳукуматида ер ва сув бойликлари вазири лавозимида фаолият кўрсатган. Туркистон Миллий Мажлиси аъзоси сифатида ҳам самарали иш олиб борган.

Қўқон шаҳри 1918 йил февралда большевиклар томонидан ўққа тутилган пайтда Бош вазир Мустафо Чўқай ёнида Ҳидоятбек Юрали Агаев ҳам бўлган³⁶. Бироқ Қўқонда большевикларнинг ҳарбий кучларига қарши бўлган жангларнинг бирида у ҳалок бўлади.

Машҳур уламо ва ҳарбий саркарда Алихонтўра Соғунийнинг “Туркистон қайғуси” хотиралар китобида келтирилишича, ҳукумат аъзоси юрист Огаев поляк мусулмонларидан бўлган. Большевиклар қўлига тушиб қолган бу вазирнинг тақдирини Соғуний қуйидагича тасвирлайди: “Бу қаҳрамон кўлга олингандан сўнгра шундайин хорлик, зулм остида туришдан ўлимни ортиқ кўриб, очлик билдирмишки, бу каби энг сўнги

³⁵ Туркестанская автономия // <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

³⁶ Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари. – Б. 49.

дахшатлик чорадан инсоният оламида фойда бериши кутилур эди. Булар олдида эътиборсиз бўлганликдан ун беш кунлаб оч қолдирилмушдур. Ақли озиб, улар ҳолга келганда бошқа ёққа олиб кетганлар. Ундан кейинги тақдири бизга номаълумдир”³⁷.

Алихонтўра Соғунийнинг бу мулоҳазалари қанчалик асосли эканлигига келгуси тадқиқотларда ойдинлик киритилади, деган умиддамиз.

Ҳ.Агаевнинг рафиқаси: Жозефина Станиславовна Юргули-Ага (қизлик фамилияси Трушковская) Петербург патриот институтини тугатган.

Обиджон Маҳмудов

Обиджон Абдухолиқович Маҳмудов [Обид чатоқ] (1871–1936) – Туркистондаги жаидчилик ҳаракатининг вакили, давлат ва жамоат арбоби, йирик сармоядор ва ношир.

Марғилонда 1871 йил 12 майда туғилган. Унинг отаси Абдухолиқ тўпчи асли бухоролик бўлган. Бухоро амирлиги даврида у амирлик ҳокимияти билан келишмай Фарғона водийсига келиб қолган.

Обиджон Маҳмудов Кўқонга кўчиб келиб, мадраса таълимини олди. У Каспий денгизидаги Челекен ярим оролига бориб, нефть казиб олиш билан шуғулланди ва бойиб кетди.

Санкт-Петербург университетининг тоғ-кон муҳандислиги факультетини тугатган. Кўқонга қайтгач, тоғ-кон саноати билан шуғулланиб, Фарғона водийсида кўплаб нефть конларини очишда иштирок этди. Шўрсувдаги олтингугурт конини сотиб

³⁷ Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Биринчи китоб. Кириш сўзи муаллифи ва муҳаррири: Увайсхонтўра Шокиров. Тошкент: “Шарк”, 2013. – Б. 55.

олган. У Фарғона водийсидаги жадидчилик ҳаракатида фаол қатнашган ва уларни моддий жиҳатдан таъминлаб турган. Қўқонда 1914 йили босмахона ташкил қилган. “Садои Фарғона” (1914), “Тирик сўз” (1917) ва рус тилида чиққан “Ферганское эхо” (1914) газеталарининг муҳаррири ва ношири. У матбуотда долзарб масалалар билан чиқиб, Туркистон халқини маърифатли бўлишга чақирган, уни озодлик учун курашга даъват этган.

О.Маҳмудов 1917 йилда Қўқон шаҳар Думаси раиси уринбосари қилиб сайланди. Мустафо Чўқай бошчилигидаги Миллий Марказ 1917 йил ноябрь ойи бошларида Тошкентдан Қўқонга кўчиб келгач, унинг ҳовлисида жойлашганлар. О.Маҳмудов Бутунтуркистон мусулмонлари фавқулодда IV қурултойи чақирилиши ҳамда Туркистон Мухторияти ҳукумати ташкил қилинишида катта роль ўйнади. У ўзининг катта миқдордаги маблағини ҳукумат ихтиёрига берган. У мухторият ҳукуматида озиқ-овқат вазири лавозимида фаолият кўрсатди. Ўз босмахонасини мухторият ҳукумати ихтиёрига топширди. Босмахонада Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ўзбекча ва русча газеталари чоп этилган. П.Алексеевнинг ёзишича, кейинчалик у мухторият ҳукуматида юстиция вазири лавозимини эгаллади³⁸.

Совет ҳокимияти томонидан 1918 йил февралда мухторият ҳукумати тугатилгач, Мустафо Чўқайнинг ёзишича, О.Маҳмудов Бухорода большевиклар қўлига тушиб қолади³⁹. 1918 йил майда Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзолари совет ҳокимияти томонидан авф қилингач, у Москвага бориб, РСФСР Миллатлар ишлари халқ комиссарлиги қошидаги Туркистон ваколатхонасида матбуот бўлими мудирини ва бошқа лавозимларда фаолият кўрсатган (1919–1921). Тошкентга қайтгандан сўнг, дастлаб Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитасида ишлаган (1921). Сўнгра Фарғона водийсига бориб,

³⁸ Алексеев П. Кокандская автономия. – С. 26.

³⁹ Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари. – Б. 49.

“Миллий иттиҳод” ташкилотининг бўлимини тузган ҳамда советларга қарши фаолият олиб борган.

Обиджон Маҳмудов совет режими томонидан бир неча марта қамоққа олинган. Озодликка чиққач, орадан кўп ўтмай оғир хасталиқдан сўнг Қўқонда 1936 йил 21 ноябрда 65 ёшида вафот этган⁴⁰.

Абдурахмонбек Ҳўразаев

Абдурахмонбек Ҳўразаев (1888–1937) – таниқли давлат ва жамоат арбоби.

1888 йилда Янги Марғилон (ҳозирги Фарғона) шаҳрида амалдор оиласида туғилган. Абдурахмонбек ота томондан худди Мустафо Чўқай аждодлари сингари қозоқларнинг қипчоқ уруғига бориб тақалади. Отаси – Муҳаммад Ҳўразаев (1898 йил 10 майда вафот этган) Урта

жўздаги аслзодалардан бири бўлиб, 2-Оренбург кадет корпусини тугатган ҳамда Марғилон уезди бошқармасида таржимон ва котиб бўлиб ишлаган. Онаси – Ниёзжон Бибиҳоним Фарғона вилояти Янги Марғилон уезди Аввал қишлоғида туғилган ўзбек аёли бўлиб, у эрининг вафотидан сўнг ўқитувчилик қилган. Ёш Абдурахмонбек тарбиясида онасининг хизмати катта эди.

А.Ҳўразаев Скобелев гимназияси (1910) ва Москва университетининг юридик факультетини (1915) тугатган. Адвокат ёрдамчиси лавозимида ишлаган.

Фарғона сайлов округидан Бутунроссия Таъсис Мажлиси аъзоси (1917) қилиб сайланди. Туркистон Мухторияти

⁴⁰ Ражабов Қ. Маҳмудов Обиджон Абдухолиқович //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 5. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий наприёти, 2003. – Б. 559–560.

ҳукумати 1917 йил ноябрда ташкил қилинган, у ички ишлар вазирининг ўринбосари ҳамда Миллий Мажлис аъзоси бўлди. Сўнгра ички ишлар вазири лавозимида фаолият курсатди. Эсерлар партиясига хайрихоҳ бўлган.

Мухторият ҳукумати большевиклар томонидан ағдарилган, 1918 йил февраль ойи охирида А.Ўразаев большевиклар қўлига тушиб қолган. У 1918 йил май ойида дастлаб амнистия қилинди ҳамда совет ҳокимияти идораларида турли лавозимларда ишлади.

А.Ўразаев кейинчалик Сибирга сургун қилинди. У ерда сил касали билан қаттиқ оғриб қолган, Тошкентдаги қариндошлари (синглиси) оиласига қайтишга рухсат берилди. У бўлғуси академик бўлган куёви Қори Ниёзий хонадонида яшади. Тошкентда бир муддат истиқомат қилган, тахминан 1937 йилда 49 ёшида оғир касаллик натижасида вафот этди.

Абдураҳмонбек Ўразаевнинг икки нафардан акаси ва синглиси бўлган. Унинг шахсий ҳаёти ҳақида етарлича маълумотлар сақланиб қолмаган.

А.Ўразаевнинг синглиси: *Ойшахоним Ўразаева* (1897 йил 2 сентябрь – 1988 йил 31 январь) онаси сингари совет мактабларида ишлаган. Туркистонда дастлабки аёл ўқитувчилардан бири бўлган. У Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳридаги аёллар гимназиясини тугатиб, Намангандаги рус-тузем мактабида рус тилидан дарс берган. Сўнгра Скобелевдаги совет мактабида фаолият курсатди. У кейинчалик машҳур математик олим бўлиб етишган Ўзбекистон фан арбоби (1939), Ўзбекистон Фанлар академияси академиги ва биринчи президенти (1943–1947), физика-математика фанлари доктори (1939), профессор, Социалистик Меҳнат Қахрамони (1967) бўлган *Тошмуҳаммад Ниёзович Қори-Ниёзий* (1897, Хужанд – 1970, Тошкент)га турмушга чиққан. Т.Н. Қори-Ниёзий Ўрта Осиё давлат университетини тугатган (1929), шу

университет ректори (1931–1933), Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссари ва айни пайтда Ўзбекистон ХКС ҳузуридаги Фан қўмитаси Президиуми раиси (1937–1938), Ўзбекистон ССР ХКС раиси уринбосари (1939–1943), СССР ФА Ўзбекистон филиали Президиуми раиси (1940–1943) ҳамда бошқа масъул лавозимларда фаолият кўрсатди.

Шу нарса характерлики, совет даврида ўз таржимаи ҳолини анча ўзгартирган эр-хотин Тошмуҳаммад ва Ойшахоним иккаласи гўёки ҳам бир кунда, ҳам бир йилда – 1897 йил 2 сентябрда бири Хўжандда, иккинчиси Скобелев шаҳрида туғилганлиги туғрисида расмий ҳужжатларда ёзишганки, бу турли гумонларни туғдиради. Қори-Ниёзий совет режими даврида, бир томондан, Ўзбекистонда совет маданияти ва илм-фанини ривожлантиришга катта хисса қўшган бўлса, иккинчи томондан, ўзбек халқи маънавияти ва миллий маданиятга аёвсиз зарба берган. Бу фикр алоҳида тадқиқот ўтказилишини талаб этади.

Соломон Герцфельд

Соломон Абрамович Герцфельд (1881–1918) – Туркистондаги йирик сармоядорлардан бири, адвокат ва журналист. Сионистлар комитетининг Ўрта Осиё райони раиси.

1881 йил 27 ноябрда Одессада туғилган. Миллати – бухоро яҳудийларидан. Берн университети (Швейцария) юридик факультетининг эркин тингловчиси (1902 йилдан). Россияга қайтгач, Одесса

юнкерлик билим юртига имтиҳон топшириб, Самарқанддаги 6-Туркистон батальонида ҳарбий хизматни бошлаган. 1904–

1906 йилларда рус тилида “Самарқанд” газетасини чиқарган. Одессадаги Новороссийск университети юридик факультети 2-курс талабалигига қабул қилинган (1907). Одесса сионистлар комитетига 1908 йил сентябрда сайланган, “Одесское слово” газетасини чиқарган. 1913 йил майда университетни тугатиб, Самарқандга қайтган. Самарқанд шаҳар Думасида яҳудийлар комитети раиси. Самарқанд шаҳар Думаси аъзоси (1917).

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг биринчи таркибида туб халқлардан бўлмаган ягона номзод сифатида кириб, молия вазири бўлган. Миллий Мажлис аъзоси (1917 йил ноябрь – 1918 йил февраль). Кейинчалик молия вазири лавозимини Ислом Шоаҳмедовга топширган. Мухторият ҳукуматининг сўнги кунларида қизил гвардиячилар томонидан қўлга олиниб, 1918 йил 18 февралда отиб ташланган. У Урта Осиё темир йўлининг Мельниково станцияси (ҳозирги Конибодом)да дафн этилган. Мустафо Чўқайнинг ёзишича, “Ҳарцфельд Самарқандда большевиклар қўлига тушиб қолган эди”⁴¹.

Бухоро яҳудийлари талаби билан С.Герцфельднинг жасади 1918 йил 16 апрелда эксгумация қилиниб, яҳудийлар жамоаси томонидан Самарқанддаги яҳудийлар қабристонига қайта дафн этилган⁴². Ҳалок бўлган пайтда С.А. Герцфельд ҳали 37 ёшга ҳам тулмаган эди.

Кейинчалик қуйидаги кишилар Туркистон Мухторияти ҳукуматининг иккинчи таркибига киритилдилар:

Носирхон Тура

Носирхон Тура [Носирхонтура Камолхонтура уғли] (1871–1935) – Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳбарларидан бири, машҳур уламо.

⁴¹ Мустафо Чўқай уғли. Истиқлол жаллодлари. – Б. 49.

⁴² Герцфельд, Соломон Абрамович // Материал из Википедии – свободной энциклопедии...

Наманганда ўзбек уламоси оиласида 1871 йили туғилган. У Бухорода, сунгра Кобул, Деҳли, Бағдод ва Ҳижоз шаҳарларида таҳсил олган. Туркистонга қайтгач, 1912 йили Наманган шаҳрига қози бўлган. 1913 йилдан бошлаб жадидчилик ҳаракатида фаол қатнашган. “Шурои Исломия” ташкилотининг Наманган шубҳаси раҳбари, Наманган шаҳар Думаси аъзоси (1917).

Бутунтуркистон мусулмонлари фавқулодда IV қурултойини 1917 йил 26–28 ноябрда Кукон шаҳрида ўтказишда жонбозлик кўрсатди. У 1917 йил декабрда Туркистон Мухторияти ҳукумати таркибига маориф вазири сифатида киритилди. 1918 йил февралда мухторият ҳукумати большевиклар томонидан ағдарилгач, Мустафо Чўқайнинг ёзишича, Носирхон Тура Наманганда большевиклар қўлига тушади⁴³. Амнистия туфайли озод бўлгач, у бир йил мобайнида яширин ҳаёт кечирган. У 1919 йили Косонсойда “Миллий иттиҳод” ташкилоти ячейкасини ташкил қилган. Совет режими томонидан бир неча марта қамоққа олинади. Оренбургда сургунда бўлган (1925–1928). Сургундан қайтгач, мавжуд тузумга қарши фаол курашни давом эттирган⁴⁴.

ОГПУ махсус учлигининг 1930 йил 27 ноябрдаги йиғилишида 5054-иш, яъни Носирхон Тура иши кўриб чиқилган ҳамда у отишга ҳукм қилинган⁴⁵. У билан бирга яна қўлаб кишиларга ўлим жазоси берилган. Айрим манбаларда кўрсатилишича, қатагон қилинган Носирхон Тура 1935 йил 27 сентябрда қамоқда вафот этган. Унинг “Тарихи Туркистон” (15 бўлимдан иборат), “Оренбург мактублари” эсдалиги ва бошқа асарлари мавжуд.

⁴³ Мустафо Чўқай ўғли. Истиклол жаллодлари. – Б. 49.

⁴⁴ [Ражабов К.] Носирхон Тура Саид Камолхон тура ўғли // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 6. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 401.

⁴⁵ Шамсутдинов Р. Қишлоқ Ғожеаси: жамоалаштириш, кулоклаштириш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида). – Тошкент: “Шарқ”, 2003. – Б. 177.

Алихонтўра Соғунийнинг ёзишича, Носирхон Тўра асли Косон(сой) зодагонларидан бўлиб, у кейинчалик Арабистонда яшаган Олтинхон Тўра ва Мубашширхонларнинг устози эди. Носирхон Тўра коммунистларга қарши қўзғолон кўтаргач, бу қўзғолон бостирилгандан сўнг у ҳамда икки нафар ўспирин ўғли чекистлар томонидан қўлга олиниб, Тошкентга олиб келинган ва отиб тапиланган⁴⁶.

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”нинг 5-жилдида Носирхон Тўранинг вафоти санаси 1938 йил 3 сентябрда бўлган, деб янглиш кўрсатилган.

Саидносир Миржалилов

Саидносир Миржалилов (1884–1937) – Туркистондаги маърифатпарвар ва давлат арбоби.

1884 йили Туркистон шаҳрида ўзбек оиласида туғилган. Деҳқончилик ва савдо ишлари билан шуғулланиб, Туркистоннинг йирик сармоядорларидан бирига айланган. Туркистон шаҳрида пахта тозалаш заводи қуриб, жаҳид мактабини очган (1914). Давлат Думаси мусулмон шубҳасининг Петербургда бўлиб ўтган йиғилишида қатнашган (1914). У 1917 йили Тошкентга кўчиб келган ва шаҳар Думасига аъзо бўлган. “Шўрои Ислому” ташкилотининг аъзоси сифатида Туркистон Мухторияти ҳукуматининг 1917 йил ноябрда ташкил этилишида фаол қатнашган ва ҳукуматнинг газначиси бўлган.

Мухтория ҳукумати большевиклар томонидан ағдариб ташлангач, С.Миржалилов аввал Самара ва Тифлисга боради, сўнгра бир муддат Туркияда яшайди. У 1921 йилда Тошкентга қайтиб, “Туркистон” савдо-саноат ширкатини ташкил

қилиб, ундан тушган даромад ҳисобига “Миллий иттиҳод” ташкилотини қўллаб-қувватлаган ҳамда Германияга ўқишга юборилган айрим талабаларни нафақа билан таъминлаган ва уларга моддий ёрдам кўрсатган. У “Нашри маориф” маърифий ташкилоти ва “Қумак” жамиятининг асосчиларидан бири (1923–1925). С.Миржалилов Туркистон шоирлари Ҳамза ва Чўлпон, ёзувчи Абдулла Қодирийни моддий жиҳатдан қувватлаб турган.

У совет режими томонидан бир неча марта (1925, 1932, 1937) қамоққа олинган. Соловки оролларидаги қамоқхонага ташланган (1925–1928). С.Миржалилов 1937 йил 21 июлда Тошкентда учинчи марта қамоққа олиниб, 1937 йил 9 октябрда отиб ташланган⁴⁷. Улимидан сўнг оқланган.

С.Миржалиловнинг қизи *Зарифа Саидносирова* (1908–1986) кимёгар олима, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968) ҳамда биринчи ўзбек аёл рассоми бўлиб, у таниқли ёзувчи *Ойбек* (1905–1968)нинг рафиқасидир. З.Саидносированинг “Ойбегим менинг” хотиралар китоби нашр қилинган.

Миродил Мирзааҳмедов

Миродил Мирзааҳмедов – Туркистонда мухторият учун курашган тараққийпарварлардан.

Марғилонда 1880 йили туғилган. 1917 йилдан бошлаб Фарғона водийсидаги сиёсий жараёнларда фаол қатнашган. “Улуғ Туркистон” газетасининг ёзишчи, “Миродил 1917 йили “Шўрои Исломия” жамиятининг Марғилондаги раиси бўлган. Тошкентда 1917 йил 15 ноябрда “Уламо” жамияти томонидан ўтказилган курултойда фаол қатнашган. У “Уламо” жамиятининг большевиклар билан қўшилишига қарши чиққан⁴⁸. Фарғона округидан Таъсис Мажлиси аъзолигига сайланган.

⁴⁷ [Ражабов К.] Миржалилов Саидносир //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 5. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 692.

⁴⁸ Мингнароев А. Туркистондаги иккимой-сиёсий жараёнларнинг миллий матбуотда ёритилиши (1917–1918 й.). – Тошкент: “Истиқлол нури”, 2013. – Б. 91.

М.Мирзааҳмедов 1917 йил ноябрда Туркистон Миллий Мажлиси аъзолигига сайланди. Мустафо Чўқайнинг ёзишича, у Туркистон Мухторияти ҳукуматининг иккинчи таркибида вазир сифатида ҳам фаолият кўрсатган. У 1918 йил февраль ойининг охирида Қўқонда большевиклар қўлига тушиб қолган.

М.Мирзааҳмедовнинг 1918 йил февралдан кейинги фаолияти тўғрисида маълумотлар сақланиб қолмаган. Бироқ ўзбек совет шоирларининг ёзишича, Одилкўр (Миродил) Қўқондан чиқиб Афғонистонга жўнаб кетган. Баъзи манбаларда келтирилишича, у 1937 йили Ўзбекистонда қатағон қилинган.

Кичик Эргаш

Кичик Эргаш [Кичкина Эргаш] (1885–1918) – таниқли кўрбоши, Туркистон Мухторияти ҳукумати раҳбарларидан бири.

1885 йилда Қўқон яқинидаги Бачқир қишлоғида туғилган. Унинг бўйи паст бўлганлиги учун шундай дейилган. У 1910–1917 йилларда Россия империяси ҳукмронлигига қарши бир гуруҳ йигитлари билан кураш олиб борган. Бу орада 1913–1915 йилларда қамоқхона ва сургунда ҳам бўлган.

Туркистон Мухторияти ҳукумати эълон қилинган, Кичик Эргаш Қўқон шахри миршаблари бошлиғи лавозимини олади ҳамда унга *кўрбоши* унвони берилади. Мухторият ҳукуматининг сўнгги кунларида, яъни 1918 йил 18–22 февралда у амалда Туркистон Мухторияти ҳукумати бошқарди ва унинг ҳарбий кучларига қўмондонлик қилади⁴⁹. Қўқондан жанг билан Бачқир қишлоғига чекинган Кичик Эргаш кўрбоши 1918 йил 27 февралда қизил гвардиячилар ва арман дашноқлари билан бўлган тўқнашувларнинг бирида ўлдирилади⁵⁰.

⁴⁹ *Hayit, Baymirza*. «Basmacılar». *Türkistan Milli Mücadele Tarihi*. (1917–1934). – Ankara: Türkiye Diyanet vakfi yayınları, 1997. – 367 s; *Hayit, Baymirza*. *Türkistan devletlerinin milli mücadeleleri tarihi*. 3. Baskı. – Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 2004. – 447 s.

⁵⁰ *Ражабов Қ.* Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918–1924 йиллар). – Б. 47–49.

Бироқ совет ҳокимияти йилларида эълон қилинган турли китобларда Кичкина Эргаш нотўғри равишда “ўғри ва қароқчи” сифатида кўрсатилади. Масалан, кўқонлик совет журналисти ва ёзувчиси *Хусайн Шамс* (1908–1943) ўзининг Туркистон Мухторияти ҳукумати фаолияти ёритилган “*Хуқуқ*” тарихий романида келтиришича, “Кичкина Эргаш – Февраль инқилоби чоғида, Кўқоннинг Ўлтарма қишлоғидан бош кўтариб, ўзига йигирма-ўттиз йигит қилиб, Кўқон атрофини талаб юрган зўр ўғри эди. Эргаш кўрбоши⁵¹ Кўқонга келиб, “Шўрои Ислоом” ҳимояси остида йигит тўплаб ном чиқаргач, уни ҳам таклиф қилган бўлса-да, у аралашмаган эди. Кўқонда “Шўрои Ислоом” фитна кўзғагач, мухториятчилар унга ялиниб, ҳурматлаб, катта ваъдалар билан урушга чақирган эдилар. Урушнинг учинчи куни бўлса керак, у Кўқонга дабдаба билан кириб келди”⁵².

Кичик Эргаш кўрбошини бу пайтда Кўқонда фаолият кўрсатган Катта Эргаш ёки Мулла Эргаш (1882–1921) кўрбоши билан чалкаштирмаслик лозим. Кичик Эргаш ҳалок бўлгач, унинг ўрнига Катта Эргаш совет режимига қарши Фарғона водийсида бошланган истиқлолчилик ҳаракатига раҳбарлик қилди. Маркази Бачқир бўлган Кўқон уезди бу ҳаракатнинг дастлабки таянч нуқтаси бўлиб қолди⁵³.

Катта Эргаш кўрбоши

⁵¹ Бу ўринда Катта Эргаш кўрбоши кузда тугилмоқда.

⁵² *Хусайн Шамс. Хуқуқ* // Танланган асарлар. – Тошкент: ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959. – Б. 438.

⁵³ Қаранг: *Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар)*. Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917–1939 йиллар. Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, К.Ражабов. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2019. – Б. 191.

Туркистон Мухторияти ҳукумати Бош вазири Мустафо Чўқайнинг ташаббуси билан 1918 йил январда ҳукуматдаги қолган 4 ўринга ҳам вазирлар тайинланди. Бироқ уларнинг уч нафари бухоро яҳудийларидан эди. Хуллас, мухторият ҳукуматида 4 нафар вазир этник жиҳатдан бухоро яҳудийларига мансуб бўлган.

Рафаэль Потеляхов

Рафаэль бен Шломо Потеляхов (1889–1936) – Туркистондаги йирик сармоядорлардан бири, 1-гильдия савдогари.

1868 йили Бухорода туғилган. Миллати – бухоро яҳудийларидан. У 1889 йилдан Қўқон шаҳрида яшаган ҳамда тадбиркорлик билан шуғулланган. Қўқондаги Савдо уйи бошлиғи (1908). Ака-ука Рафаэль ва Натаниэль Потеляховларга пахта

тани қайта ишловчи 36та корхона ҳамда 2та пахта ёғи заводи қараган. Улар Бухоро амирлиги ва Туркистон ўлкасидаги энг бой одамлардан бўлган. Р.Потеляхов Туркистонда пахтачилик қироли номини олган ҳамда “Потеляхов савдо-саноат ўртоқлик ширкати” фирмасини бошқарган. Асакадан Ванновский станциясигача темир йўл қурдирган (1913). Қўқонда бухоро яҳудийлари мактабини очган ва уни таъминлаб турган (1905).

Туркистон Мухторияти ҳукумати ташкил топгач, у 1918 йил бошларида Обидркон Маҳмудов ўрнига мухторият ҳукуматининг озиқ-овқат вазири бўлди. 1918 йил февраль ойининг охирида ака-ука Потеляховлар ВЧК томонидан қамоққа олинди. Потеляховларнинг хориждаги қариндошлари томонидан бир неча млн. пуд пахта совет ҳокимияти ихтиёрига юборилгач, ВЧК раиси

Ф.Дзержинскийнинг 1918 йил 26 ноябрдаги қарори билан улар қамоқдан чиқарилиб, хорижга жўнаб кетишга руҳсат берилди. Улар Боку орқали аввал Иерусалим [Қуддуси шариф], сўнгра Лондонга етиб боришди. Р.Потеляхов 1936 йили Лондонда вафот этган⁵⁴.

Якуб Вадъев

Якуб Хаимович Вадъев (1868–1936) – йирик тадбиркор ва сармоядор, 1-гильдия савдогари, “Ака-ука Вадъевлар” Савдо уйи бошлиғи.

1868 йили Бухорода бадавлат Вадъевлар хонадонидан туғилган. Миллати – бухоро яҳудийларидан. У 1881 йили Қўқонга кўчиб келган. Қўқон биржа комитети бошлиқларидан бири (1908). Қўқонда 1910 йилда очилган пахта ёғи заводи ўз даврида Туркистон ўлкасидаги технологияси юқори энг замонавий завод ҳисобланган.

Туркистон Мухторияти ҳукумати эълон қилинган, 1918 йил январда Якуб Вадъев ва укаси Сион Вадъев ҳукуматда вазир лавозимларини эгаллашди. Улар мухторият ҳукуматига иқтисодий ёрдам кўрсатиш ва унга 25 фоиз миқдоридан заём (қарз) беришга рози бўлишган. Қўқон шаҳри 1918 йил февралда большевиклар томонидан босиб олинган, бу ерда яшовчи кўпга бадавлат бухоро яҳудийлари қаторида ака-ука Вадъевлар ҳам муҳожирликка жўнаб кетишга мажбур бўлишди. Улар Лондонда яшашган. Я.Вадъев 1928–1933 йилларда Лондонда мануфактура сотувчи “Британо-Румино” компаниясига раҳбарлик қилди. Лондонда 1936 йили вафот этган⁵⁵.

⁵⁴ Рафаэль Потеляхов // <http://cyclowiki.org/wiki>.

⁵⁵ Якуб Хаимович Вадъев // <http://cyclowiki.org/wiki>.

Сион Вадьяев

Сион Хаимович Вадьяев (1878–1943) – йирик тадбиркор ва сармодор, 1-гильдия савдогари.

1878 йили Қўқонда Вадьяевлар хонадонида туғилган. Миллати – бухоро яхудийларидан. Туркистон Мухторияти ҳукумати эълон қилинган, 1918 йил январда акаси Якуб Вадьяев билан биргаликда ҳукуматда вазир лавозимини эгаллади. Мухторият ҳукумати

большевиклар томонидан тугатилган, ака-ука Вадьяевлар ҳам муҳожирликка жўнаб кетишди. Улар дастлаб Берлинда яшашди. С.Вадьяев 1921 йил охирида Парижга бориб, бу ерда валюта савдоси билан шуғулланди ва йирик баққолик дўкони очди. Парижда 1943 йили вафот этган ҳамда Қуддусда дафн қилинган⁵⁶.

Бундан ташқари, Туркистон Мухторияти ҳукумати таркибига “Юсуф Давидов” ва “Кнапп-Зигель” савдо уйларининг вакиллари ҳам кирган. Юсуповлар хонадони аслида Шаҳрисабз ва Самарқандда яшаган бухоро яхудийларига бориб тақалади. 1845 йилдан бошлаб улар Тошкентда истиқомат қилган. Юсуф Давидович Давидов (1855–1914) Тошкентда Юуда-Давуд ва Угул Давидовлар хонадонида туғилган. Миллати – бухоро яхудийларидан. Унинг ота-онаси 1893 йили ўз сармоясини ўғли Юсуфга қолдириб, 1893 йилда яшаш учун Қуддусга жўнаб кетишади. У 1906 йил 22 мартда Тошкентда “Юсуф Давидов” Савдо

⁵⁶ Сион Хаимович Вадьяев // <http://cyclowiki.org/wiki>.

уйини очади. Бу савдо уйининг эгалари 11 нафар киши (1-гильдияли савдогарлар: Юсуф Давидович Давидов, Бенъямин Абрамович Абрамов, 2-гильдияли савдогарлар: Исахор Давидович Давидов ҳамда уларнинг болалари) бўлган. Ака-ука Давидовларга 4та пахта тозалаш заводи (Тошкент, Пскент, Наманган ва Конибодом) ҳамда пиво заводи (Тошкентдаги машҳур 6-пиво заводи) ва бошқа мулклар қараган. XX аср бошларида Юсуф Давидов Тошкентдаги энг йирик миллионерга айланади. У 1908 йили Тошкент шаҳридаги бухоро яҳудийлари жамоасининг бошлиғи қилиб сайланди. Ака-ука Юсуф ва Исахор Довудлар ўз хотинлари билан 1914 йили Қуддусда яшаш учун жунаб кетишди ҳамда ўша ерда вафот этишди.

Ака-укалар Қуддусга жунаб кетгач, Савдо уйининг бошлиғи Исахор Давидовнинг ўғли Абрам Давидов бўлди. У 1929 йили Қуддусга жунаб кетаётганда йулда ўлдирилган. Бенъямин Абрамов Савдо уйининг Москвадаги вакили бўлган (у 1911 йилда вафот этган).

Туркистон Мухторияти ҳукуматини ағдаришда ташаббус кўрсатганлардан бири большевик Сазоновнинг кейинчалик хотирлашича, 1918 йил февралда Қўқонда большевиклар билан музокараларни гўёки Мустафо Чўқай эмас, балки мухторият вакилларида бири Юсуф Давидов олиб борган⁵⁷. Бироқ Юсуф Давидов бу пайтда тирик бўлмаган, у 1914 йилда Қуддусда вафот этган эди. Эҳтимол, музокаралар жараёнида Мустафо Чўқай билан биргаликда “Юсуф Давидов” ва “Кнапп-Зигель” савдо уйларининг вакиллари ҳам қатнашган бўлса керак. Бу пайтда Абрам Давидов Туркистонда бўлган. Сазонов эса уларни чалкаштириб юборган.

⁵⁷ Қараг: Сазонов. Кокандская автономия (воспоминания) // Красная летопись Туркестана. №1-2. – Ташкент: Туркестанское государственное издательство, 1923. – С. 88-93.

Россия империяси армиясининг собиқ полковниги бўлган Мағди Чанишев (миллати – татар) 1918 йил февралда Туркистон Мухторияти ҳукуматида ҳарбий кенгаш раиси бўлган. Бу пайтда ҳарбий ишлар вазири Убайдулла Хужаев Қўқонда бўлмаган. Шунинг учун ҳам М.Чанишев мухторият қўшинига қўмондонлик қилган. Большевиклар ҳузурига музокаралар ўтказиш учун юборилган М.Чанишев қўлга олиниб, қамоққа ташланди ҳамда Скобелев гарнизонидан қочишга уринганда Қўқон фожиалари пайтида отиб ташланди⁵⁸.

Шунингдек, Туркистон Мухторияти ҳукумати фаолиятида қўқонлик йирик уламолар: *Камол Қози [Камолиддин Раҳмонбердиев]*, *Миён Қўдрат* ва бошқаларнинг ҳам фаол қатнашганлиги ҳақида айрим маълумотлар бор.

Совет ҳокимияти йилларида Туркистон Мухторияти ҳукуматида ўзига хос роль ўйнаган Кичик Эргаш, Катта Эргаш, Камол Қози, вазир Миродил Мирзааҳмедов ҳамда бошқа кўрбоши ва уламолар, жадид тараққийпарварлари аёвсиз танқид қилинди. Қўқонлик ўзбек шоири *Завқий* (1853–1921) совет ҳокимияти ва большевикларни улуғлаб, мухториятчиларни қоралаб, 1917 йил ноябрда ёзган “*Рохзан Эргаш*” номли шеъридаги қуйидаги сатрларни тарихчи олим *Мавлон Ваҳобов* (1909–1990) “*Ўзбек социалистик миллати*” китобида 1960 йили қуйидагича келтириб ўтади:

*Мулла Эргаш деган первый раз,
Булди мухториятга мири асас (бош қўмондон),
Барча аҳли Қўқон таажжубда,
Ким сайлади уни дер, ким қилди ҳавас?..*

⁵⁸ Қаранг ва тақдосланг: *Зайцев П., Гудович А., Колесов Ф.* Борьба за Фергану // Война в песках. Материалы по истории гражданской войны к XII тому. Под редакцией М.Горького, В.Иванова, И.Минца, Ф.Колесова. – Москва: ОГИЗ, 1935. – С. 191–201; Шкарупа М. Конец «Кокандской автономии» // За советский Туркестан (Сборник воспоминаний). Под редакцией А.И. Зевелева. – Ташкент: Государственное издательство Узбекской ССР, 1963. – С. 91–96.

*“Уламо” фитнасига Қози Камол
Қўшилиб, нес-мохову, вабою-мараз,
Бад-хаёлу, неча бадандешалар,
Яна ҳукмронлик жулусида бас.*

*Деди ночор Завқий бечора,
Санаи тарихи “Бу тўғри эмас”⁵⁹.*

Завқий ўзининг “Фарғона” номли бошқа шеърида ўзбек халқининг миллий ҳукуматини ҳақоратлаб, мана бундай тухматомуз мисраларни ёзишдан ор қилмаган эди:

*... Ўзидир бир фалокатхонаю номи эрур “Шуро”,
Келиб бир неча бою-фитналар булди анга аъзо,
Яна “Мухторият” деб, фитна шўришлар қилар пайдо,
Ажабким зоҳиран ғазобу қурбоши эрур гуё,
Анинг журмин этарга шарм қиларман, ор Фарғона.*

*Бериб фатво “урушинлар” демай Қози Камол ўлсин,
Хамани йўлдан оздирган ўшал фосиф хаёл ўлсин,
Бўлиб “Шуро”га аъзо бетамиз бир неча мол ўлсин,
Яна Абдурашид – ул ҳанги хардек оқсоқол ўлсин,
Нугун иқболи тушди, толиш идбор Фарғона.*

*Кима дод айлайин, аҳли ҳукумат булса Одил кўр,
Кўп одам қонига зомин булуб, бу аблаҳ жоҳил кўр,
Урушни бошлади, қочди, ўзи билмай муқобил, кўр,
Қочиб билмамки, кетди Афғон ичра бу қотил кўр,
Юриб ғурбатда, ҳаргиз кўрмасин дидор Фарғона⁶⁰...*

⁵⁹ Қаранг: Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. – Б. 305.

⁶⁰ Қаранг: Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. – Б. 306.

Шундай қилиб, Туркистон Мухторияти ҳукумати вазирларининг тақдирини ана шундай фожиали тарзда тугади. Мухторият ҳукуматининг биринчи таркибида 8 нафар вазир бўлган, кейинчалик яна улар сафига 7–8 киши вазир сифатида келиб қўшилди. Ҳукуматнинг иккинчи таркиби 12 кишидан иборат эди. Мухторият ҳукумати таркибида туб аҳоли (ўзбеклар ва қozoқлар)дан ташқари 4 нафар бухоро яҳудийлари ва 2 нафар татарлар ҳам бўлган. Шу жиҳатдан олганда, Туркистон Мухторияти ҳукумати раҳбарларининг диний ва миллатлараро муносабатларда нақадар бағрикенглиги, сабртоқати, толерантлиги ва тотувлиги яққол кўринади. Бироқ туркистонликлар, хусусан, қўқонликлар ва фарғоналиклар 1918 йил февраль ойи охирида улка тарихидаги дастлабки демократик ҳукуматни большевиклар зўравонлигидан асраб қола олмади.

Туркистон Мухторияти ҳукумати ташкил топиб, фаолият кўрсатганидан сўнг роппа-роса 100 йил ўтса ҳам ҳозиргача биз ҳукумат аъзолари фаолияти ҳақида деярли ҳеч нарса билмаймиз. Мазкур тадқиқот тарихимиздаги бу кемтиклик ва бўшлиқни тўлдиради, деган умиддамиз.

ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ МАЖЛИСИ АЪЗОЛАРИ ФАОЛИЯТИ

Аввал ҳам қайд этиб ўтилганидек, Туркистон Миллий Мажлиси ёки Халқ Мажлиси аъзолари 54 кишидан иборат бўлиши Бутунтуркистон мусулмонларининг фавқулудда IV қурултойида тасдиқланган эди. Бироқ қурултойда Туркистон тараққийпарварларидан 32 киши Миллий Мажлис аъзолигига сайланди. Бу ҳақда Тошкентда чиқаётган “Улуғ Туркистон” (1917 йил 8 декабрь) ва Қўқонда нашр қилинаётган “Эл байроғи” (1917 йил 9 декабрь) газеталарида ўз пайтида маълумот берилиб, ўша 32 нафар мажлис (парламент) аъзосининг исм-шарифлари келтириб ўтилади. Юқорида муборак номлари тилга олинган Миллий Мажлис аъзолари рўйхати ҳам ўша иккала газетадаги материаллар асосида бу ўринда келтириб ўтилмоқда.

Нафақат ўзбек халқи ўтмишида ўтган, балки бутун Туркистон минтақасининг илк парламенти – Миллий Мажлис таркиби ва унга аъзо бўлган инсонлар шахсияти, уларнинг мақсад ва интилишлари, мафкура ва ғояси, кураш аъмоли ва орзу-армонлари, ғалаба ва мағлубиятлари, қисқаси, Туркистон тараққийпарварлари ва жадидларининг яхлит сиймоси ҳақида биз тарихчилар сунгги 30 йилда ҳам сукут сақлашдан нарига ўтмадик. Мухторият ҳукумати ҳақидаги бир хил қисқа маълумотлар эса китоблардан китобларга, тарихий адабиётлардан дарслик ва ўқув қўлланмаларга ўзгаришсиз ҳолатда кучиб турди. Холбуки, нафақат Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзолари, балки Миллий Мажлис таркибига киритилган ҳар бир шахсият ҳақида биз алоҳида китоблар яратишимиз, тарихий тадқиқотлар олиб боришимиз, диссертациялар ҳимоя қилишимиз, улар ҳақида бадийий фильмлар суратга олишимиз, роман ва қиссалар ёзишимиз керак эди.

Иловада келтирилган 1-жадвалдаги рўйхатдан кўриниб турибдики, 32 нафар Миллий Мажлис аъзоларидан дастлаб 8 нафар киши Туркистон Мухторияти ҳукуматининг биринчи

таркибига 1917 йил ноябрь ойининг охирида киритилди. Улар Муҳаммаджон Тинишбоев (Бош вазир ва ички ишлар вазири), Убайдулла Хўжаев (ҳарбий ишлар вазири), Мустафо Чўқай (ташқи ишлар вазири), Ислон Султон Шоаҳмедов (Бош вазир ўринбосари), Абдурахмонбек Ўразаев (ички ишлар вазирининг ўринбосари), Ҳидоятбек Юрали Агаев (ер ва сув бойликлари вазири), Обиджон Маҳмудов (озик-овқат вазири), Соломон Абрамович Герцфельд (молия вазири) каби инсонлар бўлган.

1917 йил декабрь ойи ўрталарида Туркистон Мухторияти ҳукумати таркибида сезиларли ўзгаришлар юз берди. Аввал ҳам қайд этилганидек, М.Тинишбоев ўрнига Мустафо Чўқай Бош вазир бўлди. Миллий Мажлис аъзоларидан Саидносир Миржалилов ҳукумат вазначиси лавозимини эгаллади. Бош вазир ўринбосари бўлган И.С. Шоаҳмедов ҳукуматнинг иккинчи таркибида молия вазири, Убайдулла Хўжаев халқ милицияси раҳбари ва жамоат хавфсизлиги вазири бўлди. Носирхон Тура маориф вазири лавозимини эгаллади. Вазир ўринбосари бўлган Абдурахмонбек Ўразаев ички ишлар вазири лавозимига М.Тинишбоев ўрнига тайинланди. Ҳукуматнинг иккинчи таркиби 12 нафар вазирлардан иборат бўлган. Обиджон Маҳмудов юстиция вазири лавозимига тайинланди. Бундан ташқари, Миллий Мажлис аъзоларидан Миродил Мирзааҳмедов ҳам вазир бўлган. Ҳуллас, Миллий Мажлис аъзоларидан жами 11 киши ҳукуматда вазир лавозимларини эгаллашди (2-жадвалга қаранг).

Шу нарса характерлики, Туркистон Миллий Мажлисининг 32 нафар аъзоси асосан маҳаллий халқлар, яъни ўзбеклар ва қозоқларга мансуб бўлган муслмонлардан иборат эди. Улардан бир нафари – Соломон Герцфельд молия вазирилиги ваколатини топширган бўлишига қарамасдан, биз юқорида кўрсатиб ўтган Рафаэль Потеляхов, ака-ука Якуб Вадьяев ва Сион Вадьяевлар, Абрам Давидов каби 4 нафар бухоро яҳудийлари, 1 нафар татар (Мағди Чанишев) вазир сифатида ҳукумат аъзолари бўлишган.

Асосан 1918 йил февраль ойи ўрталаригача фаолият кўрсатган ҳукуматнинг иккинчи таркибида этник омил ва вазирларнинг моддий аҳволи муҳим роль уйнаб, бадавлат ва қўли узун бўлган бухоро яҳудийлари салмоғи юқори эди. Энг қизиғи, ҳукуматнинг янги вазирлари Туркистон Миллий Мажлисининг аъзоси бўлганликлари ҳақидаги маълумотлар шу пайтгача бирорта тадқиқотчилар қўлига тушмаган.

Туркистон Миллий Мажлиси (дастлабки парламент) раиси IV курултойда тайинланмай қолган. Бу лавозимга уламолар томонидан тавсия этилган Шерали (Серали) Лапин (этник қозоқ) раис бўлишга розилик бермайди. Кейинчалик Ш.Лапин большевиклар томонига ўтиб кетади. Айрим тадқиқотларда кўрсатилишича, 1917 йил декабрда Миллий Мажлис раиси лавозимини тошкентлик йирик уламо – Садриддинхон муфтий Шарифхўжа Қози ўғли (Садриддинхон Шарифхўжаев) бажаришга киришган. С.Шарифхўжаевнинг исм-шарифи Миллий Мажлис аъзолари рўйхатида Убайдулла Хўжаев, Мустафо Чўқай, Тошпўлатбек Норбўтабековдан кейин тўртинчи ўринда турибди. Бу рўйхатда Шерали Лапин саккизинчи ўринда жойлашган. Рўйхатда Маҳмудхўжа Бехбўдий 24-ўринда, Бош вазир лавозимига сайланган Муҳаммаджон Тинишбоев 26-ўринда турибди... Тарих синоатлари кўп...

1918 йил январь-февраль ойларида Мустафо Чўқайдан ташқари Туркистон Мухторияти ҳукуматининг асосий узаги бўлган кўлаб вазирлар Кўқон шаҳрида бўлмаган. Бунинг сабаблари тўғрисида биз фақат Мустафо Чўқайнинг хотираларидагина жавоб топа оламиз. Бундан ташқари, мухторият ҳукуматининг сўнгги кунларида Мустафо Чўқайнинг ўзи ҳам Кўқон шаҳрини шошилинич тарк этди. Бу пайтда Кўқон шаҳар миршаблари бошлиғи, яъни қўрбошиси бўлган Кичик Эргаш бир неча кун мобайнида мухторият ҳукумати ҳамда унинг ҳарбий кучларига раҳбарлик қилди.

Большевиклар томонидан қўлга олинган айрим вазирларнинг ўлдирилиши, жангларда ҳалок бўлиши, қамоққа олинган баъзи вазирларнинг 1918 йил май ойида совет ҳокимияти томонидан авф этилиши, бироқ бухоро яҳудийларига мансуб қўплаб вазирларнинг ўша қонли воқеалар гирдобидан ҳам омон қолиб, кейинчалик совет ҳокимияти ва большевикларнинг рухсати билан Европа давлатларига жўнаб кетиб, яна ўн йиллар давомида ҳашамат ва бойлик ичида дабдабали умр кечириши сир-синоатларга тўла жумбоқли тарихий воқеалардан ҳисобланади...

Бундан ташқари, Туркистон Миллий Мажлиси аъзоси бўлган Махмудхўжа Бехбудий (у Туркистондаги жади́дчилик ҳаракатининг асосчиси эди!) IV қурултойдан кейин мухториятчилик ҳаракатида умуман қатнашмайди. Тошкент жади́дларининг отаси ҳисобланган Мунаввар Қори Абдурашидхонов 1917 йили мухториятчилик ҳаракатининг энг фаол намояндаси бўлишига қарамасдан у на ҳукумат фаолиятида қатнашди, на Миллий Мажлис аъзоллигига сайланди. Бу пайтда тараққийпарварлик ҳаракатининг энг забардаст сиймоси бўлган Фитрат ҳам Миллий Мажлис таркибига киритилмайди. Бу ҳолатлар мухторият тарихининг энг зиддиятли жумбоқлари эмасми?!

Бундан ташқари Бухоро ва Хоразм давлатларидан бирорга ҳам вакил Миллий Мажлисга киритилмаган. Миллий Мажлис аъзоларининг аксарияти кейинчалик большевиклар томонидан отиб ташланган бўлишига қарамасдан, уларнинг айримлари жосуслик ва хоинлик қилганлиги ҳам тарихий ҳақиқатдир.

Туркистон Миллий Мажлиси аъзолари бўлган (ҳукумат таркибига кирмаган) тарихий шахслар ҳақида қуйида қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз.

1. **Убайдулла Хўжаев** – ҳарбий вазир.

2. **Мустафо Чўқай** – Бош вазир ва ташқи ишлар вазири.

3. Тошпўлатбек Норбўтабеков

Тошпўлатбек Норбўтабеков – сиёсат ва жамоат арбоби. Туркистондаги миллий коммунистларнинг таниқли намояндаси.

Тошкент шаҳрида уламо оиласида туғилган. Мадраса таълимини олгач, аввал рус-тузем мактабларида, сунгра Россия марказидаги олий ўқув юртида ўқиган. У Тошкентдаги тараққийпарварлар ҳаракатида фаол қатнашган. Кўқон шаҳрида бўлиб ўтган Бутунтуркистон мусулмонларининг фавқулудда IV қурултойида у Туркистон Миллий Мажлиси аъзолигига сайланган.

Туркистон Мухторияти ҳукумати тугатилгач, Т.Норбўтабеков совет ҳокимияти идораларида турли лавозимларда фаолият кўрсатган. 1920 йил 1–8 сентябрда Боку шаҳрида ўтказилган Шарқ халқлари қурултойида Турор Рискулов, Мунаввар Қори, Чулпон, Салимхон Тиллахонов, Ражаб Муҳамедов, Қудратилла Юнусий, Обиджон Маҳмудов, Туракул Жонузоқов, Зайниддин Қори Насриддинов, Ҳожи Сафо Журабоев сингари туркистонлик миллат фидойилари қаторида Тошпўлатбек Норбўтабеков ҳам фаол қатнашган.

Т.Норбўтабеков қурултойда сермазмун нутқ сўзлайди. У совет ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатини ўз нутқида қуйидагича фош қилди: “Биз озодлик, тинчлик ва биродарлик шиорлари фақат қоғозда эмас, балки ҳаётда ҳам амалга ошишини талаб қиламиз... Мусулмон дунёсининг бошқа қисмларида Туркистонда бўлган ҳодисалар қайтарилмаслиги учун мен ўзимизнинг ҳокимиятни огоҳлантириб қўймоқчиман. Биз уч йил ичида олиб борган сиёсатни, ундаги хатоликларни биламиз ва шундай деймиз: “Ўз ичларингиздаги аксилинқиллобчиларни йўқ қилинг, миллий келишмовчилик уруғини сочаётган келгинди унсурларни йўқ қилинг, коммунизм ниқоби остида ишлаётган замонавий мустамлакачиларни йўқ қилинг”⁶¹.

⁶¹ Первый съезд народов Востока. Баку. 1–8 сентября 1920 г. Стенографический отчет. – Петроград: Изд. Коминтерна, 1920. – С. 87–89.

Т.Норбутабеков бутун умри давомида совет режими томонидан таъқиб ва тазйиқ остида яшашга мажбур бўлди. У оммавий қатағонлар авж олган XX аср 30-йиллари ўрталарида Ўзбекистон ССР НКВД томонидан қамокқа олиниб, отиб ташланди.

Т.Норбутабеков ҳақидаги тергов маълумотлари ҳозиргача Ўзбекистонда тадқиқотчилар ихтиёрига берилмаган. Шунинг учун унинг ҳаёти туғрисидаги маълумотлар илмий жамоатчиликка маълум эмас.

4. Садриддинхон Шарифхўжаев

Садриддинхон муфтий, Садриддинхон Шарифхўжаев (1878, Тошкент – 1946, Қандаҳор) – Туркистон мустақиллиги учун курашган йирик давлат ва жамоат арбоби, машҳур уламолардан. Туркистон Миллий мажлиси аъзоси.

Тошкент шаҳрида Шарифхўжа Қози хонадонида туғилган. Унинг отаси XX аср иккинчи ярмида Тошкентнинг кўзга кўринган дин пешволаридан бўлган. Садриддинхон дастлаб Тошкентдаги рус-тузем мактабида ўқиган. У ёшлигида мукаммал диний тарбия олган. Бухородаги машҳур Мир Араб мадрасасини тугатган. Муфтий унвони билан Тошкент эски шаҳаридаги қозихонада ишлаган ҳамда Қўқалдош мадрасасида мударрислик ҳам қилган.

Садриддинхон муфтий 1917 йили Туркистондаги ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол қатнашган. “Шўрои Исломия” жамиятининг раҳбарларидан бири бўлган. Тошкентда “Турк Адами Марказият (Федералистлар) фирқаси” (1917 йил июль) нинг ташкил топишида, ушбу фирқа дастури ва низомини тайёрлашда фаол иштирок этган. 1917 йил августда “Фуқаҳо” жамиятини тузиб, унга раислик қилган⁶².

Туркистон Мухторияти ҳукумати ташкил қилинган, Туркистон Миллий Мажлиси аъзолигига сайланган. Айрим

⁶² [Ражабов Қ.] Садриддинхон муфтий // Тошкент. Энциклопедия. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2009. – Б. 467.

маълумотларга қараганда, Садриддинхон Шарифхўжаев минтақа тарихидаги дастлабки демократик ҳукуматнинг парламенти – Миллий Мажлис фаолиятига 1917 йил декабрдан раҳбарлик қилган.

Мухторият ҳукумати ағдарилгач ҳамда минтақада совет тузуми қарор топгач, у яширин ишлашга ўтади. Мунаввар Қори билан биргаликда Тошкентда “Иттиҳод ва тараққий” (1917–1919) ва “Миллий иттиҳод” (1919–1925) ташкилотларини тузади. 1918 йилда чекистлар томонидан қамокқа олингач, дастлаб амнистия туфайли қамокдан чиқарилган. 1921 йили иккинчи марта қамокқа олингандан соқчининг кузини шамғалат қилиб, қамокхонадан дўстлари ёрдамида қочади. Бухорода 1921 йил августда Аҳмад Заки Валидий раҳбарлигида ташкил қилинган “Туркистон Миллий Бирлиги” ташкилотининг Тошкент қўмитаси раиси (1921 йилдан). Айни пайтда 1921 йил март ойигача Туркистон АССРдаги турли совет суд идораларида ҳам ишлаган. Боқуда 1920 йил сентябрда бўлиб ўтган Шарқ халқлари қурулғойида Туркистон делегацияси аъзолари қаторида қатнашган⁶³.

“Туркистон Миллий Бирлиги” ташкилотининг қарорига кўра Фарғона водийсидаги қўрбошилар орасига юборилган Садриддинхон Махсум Ашт туманидаги Раҳмонқул қўрбоши гуруҳининг сиёсий раҳнамоси сифатида кўзғолончилар ўртасида мустақилликка ишонч руҳини кутарган, қўрбошиларни Туркистондаги мавжуд сиёсий аҳвол билан таништирган⁶⁴. Хуллас, у Фарғона водийси қўрбошилари ўртасида жуда катта ғоявий ва сиёсий ишларни олиб борган.

Садриддинхон 1923 йил июль ойида Туркиядан Бухоро ҳудудига келган Салим Пошо билан биргаликда Афғонистонга

⁶³ Ражабов Қ.К. Туркистон минтақасида совет режимига қарши қуролли ҳаракат (1918–1924 й.). Тарих фанлари доктори... диссертацияси қўлёмаси. – Тошкент, 2005. – Б. 238.

⁶⁴ Фарғона вилояти давлат архиви, 435-фонд, 1-руйхат, 209-иш, 2-варақнинг орқаси.

муҳожир бўлиб жўнаб кетишга мажбур бўлади. Совет ҳокимияти томонидан Афғонистонга юборилган турли жосуслар С.Шарифхўжаев фаолияти ҳақида доимий равишда маълумотлар етказиб туришган. Садриддинхоннинг котиби асли жиззахлик совет чекисти Баҳром Иброҳимов (у ўзига Маҳмуд Ойқорли деб ном қўйиб олган эди) бўлиб, пировардида у 1946 йилда Қандаҳор шаҳрида С.Шарифхўжаевни захарлаб ўлдиради.

Б.Иброҳимов кейинчалик Тошкентга қайтиб келиб, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида ишлайди. У ва хотини Тошкентдаги Чигатой қабристонида дафн қилинган.

5. Қўнғирхўжа Ҳожинов (Қўнурхўжа Ҳожиков)

Қўнурхўжа Ҳожиков (1886–1938) – маърифатпарвар ва жамоат арбоби.

1886 йили Туркистон генерал-губернаторлигининг Сирдарё вилояти Перовск уездида уламо оиласида туғилган. Унинг аجدодлари хўжалардан бўлган.

Тошкентдаги Туркистон ўқитувчилар семинариясини тугатган. Баъзи фикрларга қараганда, у Перовск (ҳозирги Қизилўрда) ва Андижон шаҳарлари ҳамда Туркистон шаҳри яқинидаги Қарнок қишлоғида рус-тузем мактабларини очган. Қозоқ мактаблари учун биринчи дарслик – “Букварь” (русча) китобини Оренбургдаги Фотиҳ Каримий типографиясида 1912 йили чоп эттирган. Россия империясининг Туркистон ўлкасидаги мустамлакачилик сиёсатига қарши курашган. 1908 йилдан у назорат остида яшаган.

1917 йил 2–5 августда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон қозоқ-қирғизлари съездида у президиумга сайланган ҳамда Сирдарё вилоятидан депутат бўлган. 1917 йил 26 ноябрда Қўқон шаҳрида очилган Бутунтуркистон мусулмонлари фавқулодда IV қурултойида у Қўнғирхўжа Ҳожинов номи остида Туркистон Миллий Мажлиси аъзолигига сайланган. 1918 йил 5–8 январда Туркистон шаҳрида бўлган Сирдарё вилояти қозоқлари съездида ҳам фаол қатнашган. 1918 йил ноябрда Тошкентда

очилган биринчи қирғиз (қозоқ) педагогика курсларида у Перовскдан келиб дарс ўтган. У кейинчалик Тошкентда ташкил қилинган Қирғиз маориф институти (аслида Қозоқ халқ таълими институти) ташкил қилинишида муҳим роль ўйнаган⁶⁵.

Туркистон АССР Ер-сув ишлари халқ комиссари ўринбосари сифатида 1921 йилдан бошлаб Еттисув вилоятида ўтказилган ер-сув ислохотига раҳбарлик қилган. Кейинчалик у Қозоғистон АССРда маориф соҳасида фаолият кўрсатган.

Қ.Ҳожиков 1938 йилда совет режими томонидан қатағон қилинган.

6. Исмагулла Убайдуллин

У ҳақда маълумотлар сақланиб қолмаган.

7. Саидносир Миржалилов – ҳукумат ғазначиси.

8. Шерали (Серали) Лапин

Шерали (Серали) Мунайтбасович Лапин (1868–1919) – Туркистондаги жамоат ва сиёсат арбоби. “Шўрои Уламо” ташкилоти раҳбарларидан бири.

Шерали Лапин 1868 йил мартда Сирдарё вилояти Перовск уездида (аввалги Оқмачит, ҳозирги кунда Қизилўрда яқинида) туғилган. Отасининг исми Мунайтбас Лапин, онасиники Бошай бўлган. Перовск шаҳар билим юрти, Тошкентдаги Туркистон ўқитувчилар семинарияси (1889), Санкт-Петербург университети юридик факультетини (1904) тугатган. Туркий тиллар ва рус тилини пухта билган.

Самарқанд вилоят судида 1892 йил 1 февралдан таржимон вазифасида иш бошлаган. 1893 йилдан у Самарқанд вилояти ҳарбий губернаторлигида таржимон бўлиб ишлаган. Туркистон ўлкаси генерал-губернатори ва Туркистон округи кўмондони барон А.Б. Вревскийнинг Бухоро ва Каркига қилган сафарларида

⁶⁵ Қаранг: *Хахан Ас. Конурухджа Ходжинов – ярқий представитель Туркестанского жадидизма // Ўзбек миллий давлатчилиги тарихида Туркистон Мухториятининг ўрни ва роли (Республика илмий-амалий анжуман материаллари. 2017 йил 12 октябрь)*. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-мағбаа бирлашмаси, 2017. – Б. 189–193.

таржимонлик қилган. Самарқанд уезди Искандар волостиға яғноб тилини ўрганиш учун Самарқанд вилояти ҳарбий губернатори томонидан 1897 йил июнь-июль ойларида командировка қилинган. Кейинчалик Фарғона, Сирдарё, Закаспий вилоятларида ҳам хизмат сафарида бўлган.

1895 йили Самарқандда унинг иккита асари: “Русча-ўзбекча луғат” (4 000 сўз ва ўзбек тилининг қисқача грамматикаси билан) ва “Самарқанд шаҳри тарихий ёдгорликларидаги ёзувларнинг таржимаси” (рус тилида) босилиб чиққан. Лапин Самарқанддаги Гури Амир, Шоҳизинда мақбаралари, Бибиҳоним жомеъ масжиди ва мадрасаси, Кукалдош мадрасаси, Шайбонийлар дахмаси ва бошқа меъморий ёдгорликлардаги ёзувларни илк марта рус тилига таржима қилган. Марказий рус матбуотида туркий халқлар тарихи, дини ва маданияти тўғрисида илмий мақолалар чоп эттирган. Туркистонда жаҳид мактаблари очиш талаби билан чиққан⁶⁶.

Ш.Лапин 1904 йили истеъфога чиққач, ҳуқуқшунослик қилган ва сиёсий фаолият билан шуғулланган. У 1908–1910 йилларда Санкт-Петербургда ўзининг хусусий адвокатура идорасини очган. Россиядаги 3-Давлат Думаси Мусулмонлар фракциясининг ташкилий бюросида ишлаган. 1910 йилда Туркистон ўлкасига қайтган.

Бутунроссия мусулмонлари IV съезди (Петербург, 1914 йил июль) фаол қатнашган. Февраль инқилобидан сўнг сиёсий фаолияти кучайган. 1917 йил мартда Оқмачит шаҳрида халқ вакиллари Шўроси раиси бўлган. 1917 йил июлда “Шўрои Исломия” жамияти иккига ажралгач, у “Шўрои Уламо” ташкилотининг Тошкент шубчасини бошқарган (1917–1918). Тошкентда ўтган Туркистон ишчи, солдат ва крестьян депутатлари III ўлка съезди (1917 йил 15–22 ноябрь) ҳамда Қўқонда бўлган Бутунтуркистон

⁶⁶ Ражабов Қ., Хайдаров М. Лапин Шерали // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 5. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 227.

мусулмонлари фавқулодда IV курултойи (1917 йил 26–28 ноябрь) қатнашчиси. Курултойда у Туркистон Миллий Мажлиси таркибига киритилган ҳамда парламент раиси лавозимига мулжалланган бўлса ҳам ўзи буни рад этган.

Шерали Лапин 1917 йил ноябрда Тошкентда ҳокимиятни зурвонлик билан эгаллаган рус большевикларига яқинлашди. 1918 йил январдан у совет ҳокимияти ва большевиклар билан ҳамкорликни бошлади. Туркистон Мухторияти қонга ботирилгач, у бу ҳамкорликни тўхтатади. Ш.Лапин Германия бош консули ёрдамида турк фуқаролигини қабул қилиб, Петроградга қайтади ҳамда Псков орқали 1918 йил 20 сентябрда Берлинга келади. Германияда оғир касал бўлиб қолиб, 1918 йил 17 декабрда Эдель институти шифохонасига ётқизилган.

Ш.Лапин 1919 йили Самарқандга қайтади ҳамда тез орада ноаниқ сабабларга кўра вафот этади. У Самарқанддаги Шоҳизинда қабристониде дафн қилинган.

Ш.Лапиннинг қизи: *Рабиға* (1893–1954) Тошкентда туғилган, у таниқли давлат арбоби *Санжарбек Асфандиёров* (1889–1938) нинг рафиқаси ҳисобланади.

9. Саид Жаъфарбой Саидов

У ҳақда маълумотлар сақланиб қолмаган.

10. Ислон Султон Шоаҳмедов – Бош вазир уринбосари; молия вазири.

11. Абдураҳмонбек Уразаев – ички ишлар вазирининг уринбосари; ички ишлар вазири.

12. Хидоятбек Юрали Агаев – ер ва сув бойликлари вазири.

13. Носирхон Тура [Носирхонтура Камолхонтураев] – маориф вазири.

14. Миродил Мирзааҳмедов – вазир.

15. Тошхужа Ашурхужаев

Тошхужа Ашурхужаев – сиёсат ва жамоат арбоби, Туркистондаги миллий раҳбар ходимлардан бири.

Ҳужандда ўзбек деҳқони оиласида туғилган. Унинг ҳаёти ва фаолияти туғрисида жуда оз маълумотлар сақланиб қолган.

Тошхўжа Ашурхўжаев 1917 йилда ташкил қилинган мусулмон ишчиларининг “Иттифок” ташкилотида фаол қатнашган. 1917 йил ноябрда Қўқонда ўтказилган Бугунтуркистон мусулмонлари фавқулодда IV қурултойида у Туркистон Миллий Мажлиси аъзолитига сайланди. Мухторият ҳукумати ағдарилгач, 1918 йил баҳоридан бошлаб у совет ҳокимияти идораларида турли лавозимларда иш бошлади. Бу пайтда у большевиклар партиясининг аъзоси эди.

1918 йил 20 апрель – 1 майда Тошкентда бўлган Туркистон ишчи, солдат, крестьян, мусулмон ва деҳқон депутатларининг V ўлка съездида Тошхўжа Ашурхўжаев Туркистон АССР Миллий ишлар халқ комиссари (Нарком Туркнац) ҳамда Саъдуллахўжа Турсунхўжаев Соғлиқни сақлаш халқ комиссари лавозимига сайланди. Улар тўб халқлар вакилларида дастлабки комиссарлар сифатида Туркистондаги совет ҳукумати таркибига киритилган миллий раҳбар ходимлар – миллий коммунистлар эди⁶⁷.

1918 йил кузида Фарғона водийсига хизмат сафарига юборилган Т.Ашурхўжаев билан алоқалар узилиб қолади. У 1918 йили ноябрда ҳалок бўлган, деган фикр ўша давр манбаларида учрайди. 1919 йил 10 январда хотини Турғун биби Бойчабоеванинг аризасига кўра, боқувчисини йўқотганлик учун унга нафақа тайинланган.

16. Абдулқодир Қушбеғиев [Абдулқодирбек Қушбеков]

Абдулқодир Қушбеғиев (1882–1937) – Туркистондаги миллий раҳбар ходимлардан бири.

1882 йилда Тошкент шаҳрида бадавлат мулкдор оиласида туғилган. Унинг отаси Мирза Аҳмад асли Андижон шаҳридан бўлиб, у Қўқон хони Худоёрхон томонидан Тошкентга юборилган

⁶⁷ Ражабов Қ., Хайдаров М. Туркистон тарихи (1917–1924 й.). – Тошкент: “Университет”, 2002. – Б. 48.

ва қушбеги лавозимига тайинланган эди. Мирза Аҳмад Қушбегининг Тошкентда катта уй-жойи ва ери, кўп мулклари бўлиб, у 1889 йили бу ерда вафот этган. Отаси вафотидан сўнг 7 яшар Абдулқодир онаси билан Андижонга – амакиси Шермуҳаммад Алиқулов хонадонига кўчиб келишган.

Андижонда у рус-тузем мактаби ва гимназияда таҳсил олган. Андижонлик йирик сармоядор Миркомилбой Мирмўминбоев хизматига кириб, 1917 йил кузигача унинг пахта савдоси билан боғлиқ ишларини бошқарган. 1917 йил охирида Андижондан Тошкентга келиб, Туркистон тараққийпарварларига яқинлашади. Архив ҳужжатларида келтирилишича, у бундан олдин Андижонда ташкил этилган “Ёш тараққийпарварлар” (Ёш сартлар) ташкилоти фаолиятида ҳам иштирок қилган. “Турк Адами Марказияти фирқаси”ни тузишда фаол қатнашади. “Шурои Исломия” жамиятининг Андижон шубҳаси аъзоси.

Туркистон Мухторияти ҳукумати эълон қилинган, Миллий Мажлис аъзоси сифатида фаолият курсатади. Кўзон фожиаларидан кейин совет ҳокимияти томонига ўтиб, большевиклар партияси аъзоси бўлган. 1920 йил октябрда БХСР ташкил топган, маълум муддат Бухорода яшаган ва совет идораларида хизмат қилган. Махфий идоранинг архив ҳужжатларида келтирилишича, 1920 йил кузида Бухорода Ҳошим Шоикнинг хонадонига бўлган кенгашда Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев, Абдулқодир Қушбегиев, Порсо Хўжаев, Абдулқодир Муҳитдинов, Файзулла Хўжаев, Муинжон Аминов, Мухтор Саиджонов, Раҳмат Рафиқ, Аҳмаджон Абусаидов (Ҳамдий) ва бошқалар қатнашиб, Бухоро Республикасида РСФСР таъсирига қарши курашиш масалаларини муҳокама қилишган⁶⁸.

⁶⁸ Қаранг ва таққосланг: Тарихнинг номаълум саҳифалари. Ҳужжат ва материаллар. Биринчи китоб. Масъул муҳаррир: Н.Каримов. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. – Б. 125; Тарихнинг номаълум саҳифалари. Тўққизинчи китоб. Масъул муҳаррир: В. Ҳасанов. – Тошкент: “Akademnashr”, 2020. – Б. 171–178.

А.Қушбеғиев янги иқтисодий сиёсат даврида қорамол савдоси билан шуғулланиб, бойиб кетади. 1925 йилда у ОГПУ чекистлари томонидан қамоққа олиниб, 10 йилга концлагерга ҳукм қилинади. Жазони машъум Соловки оролларида ўтаб, 1930 йил июнда озодликка чиқади. 1932 йили Тошкентга қайтиб, Янгийўлдаги болалар уйи ўқитувчиси, сўнгра мудир вазифасида ишлайди. 1937 йил 9 августда А.Қушбеғиев яна қамоққа олинди. 1937 йил 14 августда у ўлим жазосига ҳукм қилиниб, Тошкентда ўша йили 18 августда отиб ташланган.

1989 йил 15 сентябрда у вафотидан сўнг реабилитация қилинган.

Баъзи архив ҳужжатларида келтирилишича, Абдулқодир Қушбеғиев 1906 йилда ташкил қилинган Туркистон район муҳофаза бўлими (чор оҳранкаси)нинг Андижондаги махфий агенти бўлган. У Андижонда фаолият кўрсатган “Ёш тараққийпарварлар” жамияти аъзолари ва жадидлар туғрисида оҳранкага мунтазам равишда маълумотлар етказиб турган. Тарихдан маълумки, совет ҳокимияти ўрнатилгач, чор оҳранкасининг кўплаб агентлари ВЧК ва ГПУ органларига ишга қабул қилинган. А.Қушбеғиев ҳам 1918 йилдан бошлаб совет ҳокимиятининг махфий хизмат идораларини Туркистон ва Бухородаги миллий раҳбарлар туғрисидаги маълумотлардан хабардор қилиб турган.

17. Обиджон Маҳмудов – озиқ-овқат вазири; юстиция вазири.

18. Жамшидбой Қорабеков

У ҳақда маълумотлар сақланиб қолмаган.

19. Соломон Абрамович Герцфельд – молия вазири.

20. Абдусамад Абдусалимов

У ҳақда маълумотлар сақланиб қолмаган.

21. Убайдулла Дербисалин [Абдулла Дербисалин]

Абдулла Дербисалин – Туркистон АССРдаги миллий коммунистлардан.

1888 йилда Еттисув вилоятида (Қозоғистоннинг ҳозирги Қустанай вилояти Қорабулоқ районида) туғилган.

1917 йили Туркистондаги сиёсий жараёнларда қатнашган. Қозоқ овулларида дастлаб мухториятчилик ғояларини тарғиб этган. Бутунтуркистон мусулмонлари фавқулодда IV қурултойида қатнашиб, Туркистон Миллий Мажлиси аъзолигига сайланган.

Мухторият ҳукумати ағдарилгач, совет ҳокимияти томонига ўтган. Турор Рисқулов раҳбарлигида 1919 йил март ойида Тошкентда Туркистон ўлка Мусулмонлар бюроси (Мусбюро) ташкил қилинган, РКП(б) ўлка Мусулмонлар бюросининг Еттисув (Семиречье) вилояти раҳбари (1919 йил иккинчи ярми – 1920 йил апрель)⁶⁹.

Кейинчалик Жанубий Қозоғистон вилоятининг Ленин районидаги ёғ заводида бухгалтер бўлиб ишлаган. 1941 йил 4 июлда НКВД Ленин райони бўлими томонидан қамоққа олиниб, унга РСФСР Жиноят кодексининг 58–10 моддасидаги айблар қўйилган. 1941 йил 27 сентябрда меҳнат ахлоқ тузатиш лагерига 7 йил муддатга ҳукм қилинган. Қамоқдан қайтмаган.

Абдулла Дербисалин Қозоғистон ССР Олий суди Президиуми томонидан вафотидан сўнг 1989 йил 1 декабрда реабилитация қилинган.

22. Муса Акчурин

Муса Акчуриннинг миллати татар бўлиб, у Туркистонга келиб қолган. 1917 йили Самарқандда ташкил қилинган мусулмонларнинг “Иттифоқ” жамияти аъзоси. Самарқанд шаҳар бошқармаси аъзоси. 1917 йил декабрда Қўқонда бўлган Туркистон ҳарбий мусулмонлари съездида Тошкент марказий ҳарбий шўроси аъзолигига сайланди.

М.Акчурин ҳақида бошқа маълумотлар сақланиб қолмаган.

⁶⁹ Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы. Том II. – Алма-Ата: “Наука”, 1964. Сентябрь 1919 г. – декабрь 1920 г. – С. 349, 692.

23. Мустафо Мансуров

У ҳақда маълумотлар сақланиб қолмаган.

24. Маҳмудхўжа Бехбудий

Маҳмудхўжа Бехбудий (1874–1919) – Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг асосчиси. Сиёсат ва жамоат арбоби. Муфтий, драматург, публицист ва ношир.

Маҳмудхўжа Бехбудий 1874 йил 30 январда Самарқанд шаҳрининг Ёмина маҳалласида таваллуд топган. Аҳмад Яссавий авлодидан. Амир Шохмурод даврида унинг аждодлари Бухорога таклиф қилинган ва улар Самарқандда қолиб кетишган. Отаси Султонхўжа Бехбудий маҳалла масжидида имом-хатиб бўлиб ишлаган, қори ҳам бўлган. Она томондан аждодлари Урганчдан бу ерга келиб қолган эди. Маҳмудхўжа Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олгач, Чашмаиоб волостида қозилик қилаётган тоғаси Муҳаммад Сиддиқ қўл остида ўзининг меҳнат фаолиятини бошлайди. Мирза ва қозилик билан шуғулланади, сўнгра Жомбойда муфтилик қилган.

М.Бехбудий 1893 йилда уйланиб, 4 нафар ўғил ва 1 нафар қиз курган. Унинг Кабут волостида 10 десятина ери бўлган⁷⁰. Бехбудий ўзига тўқ ва бадавлат киши эди.

Бехбудий Макка ва Мадинада муборак Ҳаж сафарида бўлган чоғида Ҳижоз, Миср, Усмонли турк султонлигини кезиб чиққан (1899–1900). У 1914 йили иккинчи марта Ҳаж сафарида бўлди. Одесса, Истанбул, Қуддус, Шом ва бошқа шаҳарларда туриб, ўз саёҳати хотираларини Самарқандда ташкил қилган “Ойна” журнали таҳририятига жўнатиб турган. Бу сафарлар Бехбудий дунёқарашига кучли таъсир қилган.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон минтақасида вужудга келган жадидчилик ҳаракатига Маҳмудхўжа Бехбудий асос солди. У Самарқандда дастлабки янги усул (жадид)

⁷⁰ Ўзбекистон миллий архиви, И-461-фонд, 1-руйхат, 1312-иш, 665-варақ.

мактаблари очилишига раҳбарлик қилди, бу мактаблар учун турли дарсликлар ёзди. Дастлабки ўзбек драмаси – “Падаркуш”ни 1911 йилда ёзиб, уни Самарқандда илк марта 1914 йил 25 январда сахнага қўйдирди. Беҳбудий 1913 йилдан Самарқандда ўзбек ва тожик тилларида “Самарқанд” газетасини чиқарди, ўзбекча “Ойина” журнаliga асос солди.

Беҳбудий Россия империясида яшовчи мусулмонлар ва туркий халқлар манфаати учун изчил курашди. Нижний Новгородда 1906 йили ўтказилган Россия мусулмонлари съездида қатнашди. Февраль инқилобидан сўнг Туркистонда бошланган мухториятчилик ҳаракатининг пешқадам раҳбарларидан бирига айланди. 1917 йили ўтказилган Бутунтуркистон мусулмонларининг барча қурултойларида фаол қатнашди. Уламолар билан қаттиқ баҳсга киришиб, жадид тараққийпарварлари манфаатини ҳимоя қилди. 1917 йили Самарқандда Фитрат ва бошқалар билан биргаликда “Хуррият” газетасига асос солди. “Ҳақ олинур, берилмас” (“Хуррият” газетаси, 1917 йил 13 июль) мақоласида мустақилликни фақат қурол олиб қўлга киритиш мумкинлигини таъкидлади.

Қўкон шаҳрида 1917 йил ноябрда бўлиб ўтган Бутунтуркистон мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойида фаол қатнашди. Қурултойда у Туркистон Миллий Мажлиси аъзоси қилиб сайланди, бироқ ҳукумат таркибига киритилмади. Беҳбудий “Туркистон Мухторияти” номли мақола ёзиб, уни “Хуррият” газетасида 1917 йил 19 ва 22 декабрда эълон қилдирди⁷¹.

У “Қозоқ қариндошларимизга очиқ хат” (“Хуррият” газетаси, 1918 йил 26 январь) номли мақоласида турли ихтилофлар қилаётган қозоқ биродарларимизни бирликка чақиради. Бироқ Беҳбудийнинг бундай кескин, аммо адолатли эътирозлари 1917–1918 йиллардаги инқилобий тўс-тўполонлар жараёнида инобатга олинмади.

⁷¹ Қараг: Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Икки жиллик. I жилд. Сузбоши муаллифи ва нашрга тайёрловчи: Сирожиiddин Аҳмад. – Тошкент: “Akademnashr”, 2018. – Б. 493–497.

Беҳбудийнинг ўзи ҳам 1918 йил баҳоридан бошлаб совет ҳокимияти билан ҳамкорлик қила бошлади. У 1918–1919 йилларда Самарқанд шаҳар маориф халқ комиссари вазифасида ишлади, очарчиликка қарши кураш комитетида фаолият кўрсатди.

1919 йил 25 мартда учинчи марта Ҳаж сафарига бориш баҳонаси билан Тошкент ва Самарқанддан йўлга чиққан Беҳбудий ҳамда шериклари Муҳаммадқул ва Мардонқул Бухоро амирлиги ҳудудида, яъни Шаҳрисабзда қўлга олиниб, кейинчалик Қарши шаҳрида махфий равишда ўлдирилди. Беҳбудийнинг ҳақиқий қотиллари ким бўлганлиги (Бухоро амири ёки Туркистондаги совет ҳокимияти раҳбарлари) ҳозиргача ойдинлаштирилмаган...

Тошкентда 1997 ва 1999 йилларда Беҳбудийнинг бир жилдик, 2018 йилда икки жилдик “Танланган асарлар” китоби босилиб чиққан.

Миллий таълим ва тарбия тизимини яратишга беқиёс ҳисса қўшгани учун Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Мунаввар Қори Абдурашидхонов вафотидан сўнг “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди (2020 йил 30 сентябрь).

25. Иброҳим Далшин [Давлатшин]

Иброҳим Далшин – Туркистондаги миллий раҳбар ходимлардан бири.

Еттисув вилоятида фаолият кўрсатган. 1917 йил 15 ноябрда Тошкентда ўтказилган “Уламо” жамияти қурултойида ғоявий сабаблар туфайли Еттисувдан келган Иброҳим Давлатшин бу анжуманда қатнашмайди.

У ҳақида бошқа маълумотлар сақланиб қолмаган.

26. Муҳаммаджон Тинишбоев – Бош вазир ва ички ишлар вазири.

27. Халил Ширинский

У ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган.

28. Толибжон Мусабоев

У ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган.

29. Камол Раҳмонбердиев [Камол Қози]

Камол Қози (1885–?) – Туркистондаги таниқли уламо. Тошкентда тузилган Туркистон муслмонларининг “Маҳкамаи шаръиа” идораси раиси.

Камолиддин Раҳмонберди ўғли 1885 йили Тошкентда уламо оиласида туғилган. Бошқа бир архив ҳужжатларида у қўқонлик руҳоний деб бир неча марта тилга олинади⁷². Тошкент ва Қўқонда унинг нуфузи баланд бўлган. У йирик уламо сифатида Қўқон ва Тошкентдан ташқари бутун Фарғона водийсида катта шуҳрат қозонган эди.

1917 йил ноябрда Камол Раҳмонбердиев (Камол Қози) Туркистон Миллий Мажлиси аъзолигига сайланади. Мухторият ҳукумати тугатилгач, у Қўқондан Тошкентга келади ҳамда тоатибодат ва масжидда имомлик билан шуғулланади. Чекистлар томонидан қамоққа олингунга қадар Тошкент ва Фарғона водийсидаги кўплаб масжидларда хизмат қилган.

Ўзбекистон ССР НКВД томонидан 1936 йил 22 февралда Тошкентда таниқли ўзбек уламолари қаторида Камол Қози [Камолиддин Раҳмонбердиев] ва ўлка муслмонлари бошқармаси [“Маҳкамаи шаръиа”]нинг собиқ раиси Заҳриддин Аълам [Зухриддин Аълам Қосим Хўжаев] ва бошқалар қамоққа олиниб, уларга “аксилинқилобий панисломистик муслмон руҳонийлари гуруҳини тузганлик, аҳолини ғазовотга чорлаб, фаол аксилсовет фаолият кўрсатганлик ва антисовет – террористик ҳужжатларни тарқатганлик” каби сохта айблар қўйилди. Мазкур “Муслмон руҳонийлари” (Мусдуховенство) иши билан совет режими Ўзбекистонда уламоларга нисбатан оммавий қатағон сиёсатини яна қайтадан бошлади.

⁷² Ўзбекистон миллий хавфсизлик хизмати архиви, П-24082, 6 жилдлик. Том 6. 49-варақ.

Ўзбекистон ССР Олий суди махсус коллегиясининг 1936 йил 31 май – 3 июнда бўлган суд мажлисида Заҳриддин Аълам ва Тарпи 8 йил, Абдусайд Шаҳидов 6 йил, Шорасул Зуннунов 4 йил ва Камол Қози 3 йил муддатга меҳнат тuzатиш лагерига жазога ҳукм қилинган. Бироқ кейинчалик қамокдан Тошкентга фақат Ш.Зуннунов қайтиб келади⁷³.

Камол Қозининг тўлиқ таржимаи ҳоли кейинги тадқиқотларда тикланади, деган умиддаман.

30. Олимхонтўра Шоқирхонтўраев

Олимхонтўра Шоқирхонтўраев – жамоат арбоби. Туркистондаги машҳур уламо, ҳарбий саркарда ва жамоат арбоби Алихонтўра Соғуний (1885, Тўқмоқ – 1976, Тошкент)нинг акаси.

Тўқмоқ шаҳрида XIX аср 80-йиллари бошларида уламо Шоқирхўжа ҳожи хонадониде туғилган. Болалиги ўзбеклар орасида утган. Ўзбек халқининг асрлар давомиде шаклланган бой маданияти анъаналари асосиде тарбияланган. Тўқмоқ ва Боласоғунда яшаган. У Боласоғундан ташқари уйғурлар ва кучманчи қирғизлар орасиде ҳам катта ҳурматга сазовор бўлган.

1917 йил ноябрда эълон қилинган Туркистон Мухторияти ҳукумати фаолиятиде қатнашган. Туркистон Миллий Мажлиси аъзоси. Мухторият ҳукумати ағдарилгач, Қўқондан чиқиб кетади ва чорвадорлар орасиде яшайди.

Алихонтўра Соғунийнинг “Туркистон қайғуси” хотиралар китобида ёзилишича, Қўқон фожиаларидан 2–3 йил кейин у акаси Олимхонтўра тақдири билан қизиқиб, Кошғар сафаридан сунг ўз яшаш жойи – Боласоғун ва Тўқмоқдан Қўқон ва Андижонга келади. Андижондаги Хутанариқ бўйидаги ота маҳалласиде

⁷³ Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917–1939 йиллар. Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2019. – Б. 468.

яшовчи поччаси Абдуллаҳожи уйида Алихонтўра ўз акаси Олимхонтўра билан дийдор қуришади⁷⁴.

Олимхонтўранинг кейинги тақдири туғрисида маълумотлар топа олмадик.

31. Собиржон Юсупов

Собиржон Муҳамедович Юсупов (1881–1931) – Бухоро ва Туркистондаги миллий раҳбар ходимлардан бири, сиёсат ва давлат арбоби.

Бухорода ўзбек ишчиси оиласида 1881 йилда туғилган. У 9 ёшидан бошлаб пахта тозалаш заводидида ишлаган. Болалиги татарлар орасида ўтган. Тошкентдаги хунармандчилик билим юртида 1907–1910 йилларда ўқиб, механик ихтисослигини эгаллаган.

С.Юсупов Тошкентда яшаган пайтида Россиядаги социал-демократик ҳаракатга келиб қўшилган. Россия империясининг Туркистондаги оҳранкаси таъқибидан қочиб, 1911 йилда Бухорога қайтган. Бухоро амирлигига қарши курашган.

Февраль инқилоби пайтида Тошкентда фаолият кўрсатган. 1917 йил 18–26 октябрда Тошкентда ўтказилган мусулмон ҳарбийлари съездида қатнашиб, Марказий Ҳарбий Шўро аъзоси бўлди.

Кўқонда ўтган Бутунтуркистон мусулмонлари фавқулодда IV курултойида Туркистон Миллий Мажлиси таркибига кирган. 1918 йил бошларида у большевиклар партияси аъзоси бўлган. Тошкентда 1918 йил 20 апрель – 1 майда бўлган Туркистон ишчи, солдат, крестьян, мусулмон ва деҳқон депутатларининг V ўлка съездида 36 кишидан иборат совет ҳокимиятининг дастлабки қонун чиқарувчи органи – Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитетига С.Журабоев, Ш.Остонбоев, С.Азимбоев қаторида

⁷⁴ *Алихонтўра Соғуний*. Туркистон қайғуси. Биринчи китоб. Кириш сўзи муаллифи ва муҳаррири: Увайсхонтўра Шокиров. – Тошкент: "Шарқ", 2013. – Б. 66–80.

С.Юсупов ҳам маҳаллий аҳолидан дастлабки вакиллар сифатида аъзо бўлиб киришди⁷⁵.

1918 йил ёзида Москвага бориб, Бутунроссия Советлари V съезди ишида қатнашган, большевиклар партияси ва совет давлатининг раҳбарлари В.И. Ленин ва Я.М. Свердлов билан учрашган. Туркистон АССРнинг РСФСРдаги фавқулодда вакили (1918–1919). Бутунроссия МИК ва Туркистон АССР МИК аъзоси. Жануби-Шарқий фронт Сиёсий бошқармаси бошлиғининг ўринбосари (1919). Туркистон комиссиясида ишлаган. Самарқанд ва Етгисув вилоятларида Алоҳида Фавқулодда комиссия раиси ва ревком раиси лавозимларида ишлаб, совет ҳокимияти гоёларини амалга оширган⁷⁶.

Қизил армия таркибида 1920 йил август–сентябрда Бухоро амирлигини тугатиш ва пойтахт Бухоро шаҳрини босиб олишда фаол қатнашган. Файзулла Хужаевнинг ёзишича, у Бухоро Марказий Ревкоми аъзоси бўлган⁷⁷. БХСР ташкил қилинган, С.Юсупов 1920–1924 йилларда Бутунбухоро Фавқулодда комиссияси раиси, БХСР ҳарбий ишлар нозири, Шаҳрисабз милициясида алоҳида отряд (ЧОН) командири, БХСР милицияси Бош бошқармаси бошлиғи сифатида фаолият кўрсатди. 1924 йил охирида у Москвага чақириб олинди. Сўнгра Тошкентга қайтиб, 1925–1926 йилларда “Қизил Шарқ” туқимачилик фабрикаси директори бўлди.

1931 йил 12 майда Тошкент шаҳрида 50 ёшида вафот этган.

Тарихчи А.Акрамов “Собиржон Юсупов” (Тошкент, 1964) тарихий рисоласини ёзган.

32. Одилжон Умаров

У ҳақда маълумотлар сақланиб қолмаган.

⁷⁵ Ражабов Қ., Хайдаров М. Туркистон тарихи (1917–1924 й.). – Б. 48.

⁷⁶ Революцией призванные. Биографические очерки. – Ташкент: «Узбекистан», 1987. – С. 142–146.

⁷⁷ Файзулла Хужаев. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар. – Тошкент: “Фан”, 1997. – Б. 173.

ХУЛОСА

1917 йил ноябрь – 1918 йил февралда фаолият курсатган Туркистон Мухторияти ҳукумати ҳамда Туркистон Миллий Мажлиси аъзолари бўлган тараққийпарварлар ҳамда миллат ойдинлари аксариятининг ҳаёт йули ана шундай фожиали яқунланди. Уларнинг тақдири ва қисмати аянчли кечди. Совет давлати ва коммунистик мафкура мухториятчиларни кечирмади. Хатто большевиклар ва совет ҳокимияти билан ҳамкорлик қилганлар ҳам кейинчалик қатағон қилинди. Хорижга жунаб кетган ватандошларимиз турли малайлар, жосуслар ва сотқинлар ёрдамида йўқотилди. Коммунистик мафкура бу инсонлар тўғрисидаги тарихий ҳақиқатни сохталаштириш ҳамда уларни халқ хотирасидан ўчириш учун барча воситаларни ишга солди.

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг 2017 йил 26 ноябрда тузилган 8 кишидан иборат биринчи таркиби Муҳаммаджон Тинишбоев бошчилигида фақат бир неча кун фаолият курсатди, холос. Оренбургда Алаш Ҷўда ҳукумати 1917 йил 13 декабрда ташкил қилингандан сўнг М.Тинишбоев бу ҳукуматнинг ҳам ички ишлар вазири лавозимига сайланиши муносабати билан Қўқондан бутунлай жунаб кетгач, у Туркистон Мухторияти ҳукумати таркибидан амалда чиқиб кетди.

1917 йил 12 декабрда Мустафо Чўқай Бош вазир сифатида ҳокимият тепасига келгач, ҳукумат таркиби 12 кишига етказилди. Ҳукумат фаолиятида бу пайтга келиб бухоро яҳудийлари ҳамда айрим сармоядорларнинг салмоғи ортиб борди. Иккинчи томондан, Тошкентда фаолият курсатаётган большевиклар ва сўл эсерлардан иборат Туркистон ўлка Халқ Комиссарлари Совети, яъни совет ҳокимияти Қўқондаги мухторият ҳукуматини йўқотиш учун барча куч ва воситаларни ишга солди.

Минтақадаги дастлабки демократик ҳукумат бўлган Туркистон Мухторияти ўзининг қисқа, бироқ ёрқин фаолияти

билан тарихимизда ўчмас из қолдирди. Орадан 100 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлишига қарамасдан Туркистон мунавварларининг мухторият учун кураши бугунги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этиб, ҳозирги авлод ундан муҳим тарихий сабоқлар чиқариши лозим.

Ушбу сатрлар муаллифи ўзининг 32 йиллик илмий изланишлари натижасида қуйидаги хулосаларга келди:

Биринчидан, 1917–1918 йиллардаги мураккаб сиёсий вазиятларни инобатта олган Туркистон Мухторияти ҳукумати раҳбарлари минтақада мустақил давлат тузиш учун эмас, балки демократик Россия Федерацияси таркибида Туркистон ўлкаси халқларининг мухторияти учун курашдилар. Асосан Россия марказида олий таълим олган (вазирларнинг кўпчилиги ҳуқуқшунос эди), ёшлигидан дунёқараши рус маданияти таъсирида шаклланган, аксарият ҳолларда ўз оилавий ҳаётини ҳам славянлар ёки бошқа европалик аёллар билан боғлаган, мусулмон бўлишига қарамасдан шариат ва ислом дини арконларига унчалик амал қилмайдиган мухторият ҳукумати вазирлари Туркистон келажагини Россия давлатисиз тасаввур қила олмас эдилар. Мухториятчиларнинг кўпчилиги аслида жадидлар эмас, балки демократлар эди. Улар Россиядаги социал-демократик ҳаракат таъсири остида бўлганлар. Бу – тарихнинг аччиқ ҳақиқати. Бу ҳақда Бош вазир Мустафо Чўқай кейинчалик ёзган хотираларида тўхталиб, ўзлари йўл қўйган хатоларни афсусланиб ёдга олади.

Шунинг учун ҳам Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг таниқли намояндаларидан бўлган, ёшлигидан ислом дини ва Шарқ маданияти таъсирида тарбияланган ҳамда мадраса таълимини олган Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат ва Мунаввар Қори каби тараққийпарварлар мухторият ҳукумати таркибига киритилмади. Ҳатто Мунаввар Қори бу ҳукумат фаолиятини қўллаб-қувватласа ҳам унда қатнашмади. Бехбудийнинг Туркистон Миллий Мажлиси таркибига киритилиши декларатив хусусият касб этиб, аслида у ҳам ҳукумат фаолиятида мутлақо

иштирок этмаган. Садриддин Айний, Ҳамза, Чўлпон сингари жадид шоирлари бу ҳаракатни қўллаб-қувватлашган бўлишса-да, улар ҳам ҳукумат ёки парламент таркибида йўқ эди!

Иккинчидан, ҳукумат таркибидаги этник вазият ва айрим вазирларнинг жамиятдаги ижтимоий аҳволи Туркистондаги туб халқлар манфаатига мос келадиган тўғри қарорларни ўз вақтида қабул қилиш ва амалга оширишга халақит берган. Маълумки, мухторият вазирларининг 5 нафари ўзбеклар, 3 нафари қozoқлар, 4 нафари бухоро яҳудийлари, 1–2 нафари татарлардан иборат бўлган. Қozoқ бовурларимизга бўлган чуқур ҳурматимизни сақлаган ҳолда шунини айтиш керакки, бу пайтда ўзбекларга нисбатан қozoқлар кўпроқ руслашган, уларга рус маданияти ва турмуш тарзи чуқурроқ таъсир қилган эди, қардош қozoқларнинг кўпчилиги мусулмончилик қоидаларидан кўра бошқа тутумларга амал қилган. Ҳатто уларнинг кўпчилиги даҳрий бўлган. Бухоро яҳудийлари тўғрисида тўхталиб ўтирмаса ҳам бўлади. Татарлар эса асрлар давомида Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати натижасида дини, тили ва тарихий қадриятларидан мосуво қилинган, руслар томонидан эзилган ва таҳқирланган бир халқ эди. Шунинг учун бу пайтда татарларнинг кўпчилиги тирик қолиш учун рус маданияти ва православликни қабул қилган эди.

Туркистонда мухторият эълон қилинган пайтда тошкентлик ўзбек Убайдулла Ҳужаев (у ҳам Саратовда ўқиб, ҳуқуқшунос бўлган) номзоди Бош вазирликка тавсия қилинганда унга қурултойда қатнашаётган қozoқ вакиллари қарши чиқишади. Шу пайтда ўзбеклар тангилик ва бағрикенглик қилиб, Муҳаммаджон Тинишбоев (этник қozoқ) номзодини Бош вазирликка, Ислоҳ Султон Шоаҳмедовни (этник татар-бошқирд) Бош вазир ўринбосари лавозимларига сайлашга розилик беришади. Холбуки, М.Тинишбоев ҳам, И.С. Шоаҳмедов ҳам Туркистон улкасидаги ҳақиқий аҳволни яхши билишмас, улка туб халқлари, хусусан, ўзбеклар манфаати учун империя даврида деярли ҳеч

нарса қилмаган, бир сўз билан айтганда, Туркистон мустақиллиги учун курашдан кура демократик Россияга кўпроқ хайрихоҳ заиф сиёсатчилар эди.

Учинчидан, Туркистон Мухторияти ҳукуматини асосан минтақанинг энг кўпчилилик аҳолиси бўлган ўзбеклар (яъни ўтроқ аҳоли) қўллаб-қувватлади. Ҳолбуки, ҳукумат раҳбарлари қозоқлар эди. Тарихдан маълумки, Туркистон минтақасидаги жадидчилик ҳаракатида фаол қатнашган тараққийпарварларнинг аксарияти ҳам ўзбеклар бўлган. (Кейинчалик Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатида ҳам ўзбеклар асосий ҳарбий куч сифатида тарих майдонига чиқди ҳамда минтақа халқларининг мустақиллик учун кураш тарихига шонли саҳифаларни ёзди!) Ўзбекларнинг кўпчилиги азалдан ўтроқ яшаб, деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланган. Қозоқлар ва қирғизлар, шунингдек, қорақалпоқлар эса кўпроқ чорвадор бўлиб, улар катта худудларда кучиб юрарди. Туркманлар ярим ўтроқ, ярим чорвадор ҳолатда яшаган. Тожиклар ҳам шундай бўлган.

Минтақада ўзбеклардан кейин сон жиҳатдан иккинчи ўринда турган қозоқлар (XX аср биринчи чорагида ҳам улар ўзларини қирғизлар деб атаган; қирғизлар бу пайтда қорақирғизлар деб номланган) туркий халқлар тақдири ҳал қилинаётган мураккаб даврда ўзларини ўзбекларга нисбатан русларга яқинроқ олишган. Ҳатто Мустафо Чўқай Алаш партиясининг Оренбургда утаётган қирғиз-қозоқ съездида мурожаат қилиб, ўз қавмдошларини Туркистон Мухторияти таркибига қўшилишига даъват этганда, улар бунга рад жавобини беришган. Маҳмудхўжа Бехбудий бу пайтда эълон қилган “Қозоқ қариндошларимизга очиқ хат” мақоласида қозоқ бовурларимизни бирлашишга чақирди. Бироқ улар на Мустафо Чўқай, на Бехбудийнинг бундай даъватларига амал қилишмади. Шунинг учун ҳам Мустафо Чўқай Қўқон фожияларидан кейин алашурдачилар ҳукуматининг ҳам ташқи ишлар вазири бўлишига қарамасдан, улар билан алоқа қилмай,

Туркистондан чиқиб кетди. Алаш Ҷрда ҳукумати эса кейинчалик большевиклар билан ҳамкорлик қилди.

Туртинчидан, Туркистон Мухторияти ҳукумати икки ярим ой ҳам давом этмаган жуда қисқа фаолияти мобайнида мўлжалланган ишларни амалга ошира олмади. Мухторият ҳукумати давлат сифатида шаклланмади. Бироқ у ҳақиқатан ҳам миллий давлатчилик тарихимизда нодир бир тажриба бўлиб қолди. Мухторият ҳукуматидан мустақил миллий давлатта ўтиш жараёни учун большевиклар вақт ҳам, фурсат ҳам бермади. Туркистон Мухториятининг Конституция лойиҳаси ишлаб чиқилган бўлса ҳам, уни қабул қилишга вақт етмади. Мухторият ҳукуматининг байроғи ҳам қабул қилинмади, ақча ҳам зарб этилмади. Миллий давлатчиликнинг бошқа рамзларини қабул қилишга ҳам улгурилмади. Таъсис Мажлиси ҳам қақирилмади. 1918 йил январь ойининг дастлабки кунларида большевиклар Петроград шаҳрида Таъсис Мажлиси съездига қатнашиш учун келган делегатларни тарқатиб юборган, норозилик билдирганлар эса қамоққа олинган ва отиб ташланган эди. Айнан Таъсис Мажлисининг Туркистонда ўтадиган бўлғуси съездида минтақа халқларининг келгуси тақдири ҳал қилиниши, ўлканинг мухторият мақоми сақлаб қолиниши ёки ўзгартирилиши, Туркистонда миллий давлатчилик тўлиқ шаклланиши лозим эди.

Нафақат Туркистонда, балки бутун Россия империясининг собиқ ҳудудларида большевиклардан алоҳида мустақил тарзда биринчи бўлиб ташкил қилинган дастлабки ҳукумат айнан улар Қўқонга юборган ҳарбий кучлар (қизил гвардиячилар ва дашноқлар) томонидан 1918 йил 19–22 февралда қонга ботирилди. Қўқон шаҳрида ва унинг атрофларида мухториятчилар билан биргаликда ўн минглаб тинч аҳоли вакиллари ҳам ўлдирилди.

Бешинчидан, Туркистонда 1917 йил ёзида кучайган жадидлар ва қадимчилар ўртасидаги турли низо ва ихтилофлар тараққийпарварлар ва мухториятчилар сафида парокандалик ва ажралиш юз беришига олиб келди. Бир гуруҳ консерватор уламолар

“Шурои Исломия” ташкилотидан ажралиб, “Шурои Уламо” ёки “Уламо” жамиятини тузишди. Бу жамият Тошкентдан ташқари Фарғона водийси ва Самарқандда катта нуфузга эга бўлган. “Шурои Уламо” жамиятининг Тошкент шубҳаси раҳбари Шерали Лапин (у ҳам этник қозоқ бўлиб, Санкт-Петербург университети юридик факультетини тугатган ҳамда XIX аср охири ва XX аср бошларида Самарқанд вилояти ҳарбий губернатори маҳкамасида хизмат қилган эди) ҳам европача тарбияланган бўлиб, у ва тарафдорлари ўзларини уламо ҳисоблашса ҳам, аслида улар Россиядаги социал-демократик ҳаракатнинг таъсирида социализм (коммунизм) ғояларини қабул қилишган эди. Айнан Шерали Лапин уламо ниқоби остида мухториятчилик ҳаракатига катта зарар етказди. У 1917 йил ноябрида бўлган IV қурултойда Туркистон Миллий Мажлиси аъзоллигига сайлангач, Миллий Мажлис раиси бўлишга розилик бермайди. Айрим маълумотларга қараганда, Миллий Мажлис фаолиятини 1917 йил декабрдан унинг бошқа аъзоси, тошкентлик муфтий Садриддинхон Шарифхужа Қози ўғли мувофиқлаштиришга ҳаракат қилган. Ш.Лапин бўлса Миллий Мажлис ҳамда мухторият ҳукумати фаолиятида 1917 йил декабрдан бошлаб умуман қатнашмайди. У большевизм ғояларини қабул қилиб, 1918 йил январдан бошлаб Тошкент уламоларининг ўзига эргашган радикал қисми билан биргаликда совет ҳокимияти томонига ўтади ҳамда уламочилар билан социалистларни яқинлаштиришга беҳуда уринади. Ш.Лапиннинг бу қарашлари ўша пайтда Марказдан Туркистонга келган татар мусулмон ҳарбий коммунисти Ориф Кливлеев томонидан большевиклар ва мусулмонларнинг биргаликдаги таълимоти – “ислом социализми” ғоясини тарғиб ва ташвиқ қилишга олиб келди. Шунинг учун ҳам Мустафо Чўқай кейинчалик ёзган хотираларида ўзининг ҳамюрти ва собиқ сафдоши туғрисида киноя билан “Заволи Шерали мусулмон” деб ёзади.

Олтинчидан, Туркистон Мухторияти ҳукумати большевикларнинг Қўқонга қилган дастлабки ҳужуми пайтида

ағдариб ташланди. Минтақада бу пайтда мавжуд бўлган Бухоро амирилиги (дарвоқе, Туркистон ХКС раиси Ф.Колесов Қўқонда ғалаба қозонилганидан мағрурланиб кетиб Бухорони ҳам советлаштириш ва руслаштириш учун 1918 йил 28 февраль – 1 март кунлари Янги Бухоро – Когонга келиб, Бухоро босқинини амалга оширди ҳамда Амир Саид Олимхонга сўзсиз таслим бўлиш ҳақида ультиматум қўйди, бироқ ўзи мағлубиятга учради) ва Хива хонлиги каби иккита “мустақил мусулмон” ўзбек давлати томонидан Қўқонга ҳарбий ёрдам юборилмади. “Ҳақ олинур, берилмас!” деб ўз пайтида ҳайқирган Бехбудийнинг чақиригига мухторият кунларида эмас, балки сал кейинроқ жавоб қайтарилди.

Еттинчидан, Туркистон Мухторияти ҳукумати большевиклар томонидан ағдарилгач, 1918 йил февраль ойи охирида аввал Қўқон ва унинг атрофларида, сўнгра бутун Фарғона водийси ва Самарқанд вилоятида совет режимига қарши истиқлолчилик ҳаракати бошланди. Маҳаллий аҳоли тинч парламент йўли билан озодликка эришиш мумкин эмаслигини тушуниб, қўлига қурол олди. Совет ҳокимияти йилларида коммунистик мафкура томонидан “босмачилик” деб қораланган бу ҳаракат қатнашчилари аслида Туркистон мустақиллиги ва озодлиги учун курашаётган истиқлолчилар эди. Россия давлати билан алоқаларни узишни истамаган ва унинг таркибида бўлишни хоҳлаган мухториятчилик ва жадиदчилик ҳаракатлари намояндалари ҳамда миллий коммунистлар ва маҳаллий совет арбобларидан фарқли равишда истиқлолчилик ҳаракатида яхлит ва бўлинмас Туркистон мустақиллиги учун кураш ғояси устувор турган. Истиқлолчиларнинг аввал совет Россияси, сўнгра Совет Иттифоқи (СССР) ҳарбий кучлари бўлган қизил армияга қарши ўн йиллар давомида олиб борган ҳаёт-мамот кураши – бу энди умрбоқий мавзу бўлган истиқлолчилик ҳаракати тарихи туғрисидаги алоҳида китобнинг мавзуи...

Тошкент ш. Ал-Хоразмий [Алгоритм] мавзеси. 2021 йил 3 март.

ФЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917–1918 годы. – Ташкент: “Navro‘z”, 2014. – 219 стр.; 2-ое издание. – Ташкент: “Adabiyot uchqunlari”, 2016. – 284 стр.

Абдулхамид Чўлпон. Асарлар. Тўрт жилдик. I–IV жилдлар. – Тошкент: “Akademnashr”, 2016.

Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. I–V жилдлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2000–2010.

Азамходжаев С. История Туркестанской автономии (Туркистон Мухторияти). – Ташкент: Изд. Тошкент ислом университети, 2006. – 268 стр.

Алаш в истории государственности Казахстана: идеи, судьбы, наследие. Сборник архивных документов и материалов. – Алматы: «Литера-М», 2018. – 432 стр.

Алексеев П. Кокандская автономия. – Ташкент: Ўзгиз, 1931. – 72 стр.

Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Нашрга тайёрловчилар: А.Ғаппоров, Қ.Шокиров. 1-китоб. – Тошкент: “Шарк”, 2003. – 240 бет.

Аманжолова Д.А. Очерки истории Алаш. – Ақтобе, 2009. – 182 стр.

Азамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. – Тошкент: “Маънавият”, 2000. – 168 бет.

Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Хотиралар. Туркистонда мустақиллик ва озодлик учун курашлар тарихи. Таржимон, илмий таҳрир муаллифи ва нашрга тайёрловчи М.Абдурахмонов. – Тошкент: “Истиклол нури”, 2014. – 612 бет.

Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. – 536 бет.

Война в песках. Материалы по истории гражданской войны к XII тому. – Москва: ОГИЗ, 1935. – 548 стр.

Дервиш. Ферганская проблема // «Военная мысль». Кн. II. – Тошкент, 1921. – С. 108–118.

Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги чизгилар). Даврий тўплам №1. Масъул муҳаррир: Д. Алимова. – Тошкент: “Университет”, 1999. – 220 бет.

Жизнь и деятельность представителей казахской национальной интеллигенции в Туркестане. Сборник документов и материалов в двух частях. Часть I. – Шымкент, 2004. – 178 стр.

За советский Туркестан. Сборник воспоминаний. – Ташкент: Госиздат, 1963. – 600 стр.

Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы. Том II. – Алма-Ата: “Наука”, 1964. Сентябрь 1919 г. – декабрь 1920 г. – 725 стр.

Ислам в современной России. Энциклопедия. – Москва: «Алгоритм», 2008. – 576 стр.

Ислом. Энциклопедия. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – 320 бет.

Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). Второе издание. Москва: “Социально-политическая МЫСЛЬ”, 2004. – 600 стр.

Красная летопись Туркестана. №1-2. – Ташкент: Туркестанское государственное издательство, 1923. – С. 88–93.

Мадьярова С.Н. Историография Туркестанской автономии (1917–2008 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 2010. – 27 стр.

Мария Чокай. Я пишу Вам из Ножана... (Воспоминания, письма, документы). – Алматы: Қайнар, 2001. – 208 стр.

Маҳмудхужа Бехбудий. Танланган асарлар. Икки жилдлик. I жилд. Сузбоши муаллифи ва нашрга тайёрловчи: Сирожиiddин Аҳмад. – Тошкент: “Akademnashr”, 2018. – 512 бет.

Марат Ескендірулы (Эбдешев). Министры «Алаш Орды». – Алматы, 2008. – 114 стр.

Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгилашиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш. Жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик. – Тошкент: “Маънавият”, 2001. – 143 бет.

Мингаров А. Туркистондаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг миллий матбуотда ёритилиши (1917–1918 йиллар). – Тошкент: “Истиқлол нури”, 2013. – 156 бет.

Мунаввар қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2003. – 304 бет.

Мустафа Чокаев. Отрывки из воспоминаний о 1917 г. Составление и предисловие С.М. Исхакова. – Токио–Москва, 2001. – 53 стр.

Мустафа Шокай. Шығармаларынын толық жинағы. Он екі томдық. Том I–XII. Құрастырған Кошім Есмағамбетов. – Алматы: “Дайк-Пресс”, 2012–2014.

Мустафа Шокай: политик и ученый. – Алматы: “Арыс”, 2015. – 288 стр.

Мустафо Чұқай ұғли. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Нашрга тайёрловчи Б. Қосимов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992. – 80 бет.

Мухамеджан Тынышпаев. Избранное. Составители: Б.Байғалиев, Г.Жугенбаева. –Алматы: “Арыс”, 2001. – 332 стр.

Мухамеджан Тынышпаев. Политические выступления, научные труды, документы. –Алматы: “Казахстан”, 2009. – 312 стр.

Мухамеджан Тынышпаев. Воспоминания, документы, фотографии. Составители: Д.М. Шейх-Али (Тынышпаев), А.Д. Шейх-Али (Тынышпаев). – Алматы: «Томирис-21», 2017. – 128 стр.

Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Ответственный редактор Р.Я. Раджапова. – Ташкент: «Фан», 1991. – 388 стр.

Первый съезд народов Востока. Баку. 1–8 сентября 1920 г. Стенографический отчет. – Петроград: Изд. Коминтерна, 1920. – С. 87–89.

Раджабов К.К. Истиклолчилик ҳаракати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918–1924 гг.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1995. – 32 стр.

Раджабов К.К. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918–1924 гг.). Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 2005. – 64 стр.

Раджабов Қ.К. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918–1924 гг.). Тарих фанлари номзоди ... диссертацияси – Тошкент, 1994. – 175 бет.

Раджабов Қ.К. Туркистон минтақасида совет режимига қарши қуролли ҳаракат (1918–1924 йиллар). Тарих фанлари доктори ... диссертацияси. – Тошкент, 2005. – 342 + 66 бет.

Раджабов Қ.К. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар (1917–1935 йиллар). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2000. – 32 бет.

Раджабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920–1924 йиллар). – Тошкент: “Маънавият”, 2002. – 144 бет.

Раджабов Қ. Файзулла Хужаев. – Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2011. – 48 бет.

Раджабов Қ. Шермухаммадбек. – Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2011. – 56 бет.

Раджабов Қ. Мадаминбек. – Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2011. – 40 бет.

Раджабов Қ. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918–1924 йиллар). – Тошкент: “Yangi nashr”, 2015. – 240 бет.

Раджабов Қ. Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзоларининг фаолияти ва кейинги тақдири // “Sohibqiron yulduzi” (Қарши). 2020. №3. – Б. 24–31; №4. – Б. 66–68.

Раджабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. – Тошкент: “Tafakkur”, 2016. – 460 + VIII бет.

Rajabov Q., Zamonov A. O'zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). 1-nashri. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. – 144 bet.

Раджабов К., Замонов А. История Узбекистана (1917–1991 годы). 1-издание. – Ташкент: Издательско-полиграфический творческий дом имени Гафура Гуляма, 2017. – 144 стр.

Раджабов К.К. Мустафа Чокай рассказывает в XXI веке (Пролистывая 12-томный сборник полных произведений великого политического и

государственного деятеля...) // Туркестанский сборник. №5. – Тараз, 2017. – С. 47–79.

Ражабов Қ., Қандов Б. Жаҳон тарихидаги сулола ва давлатлар: қисқача сиёсий тарихи ва муҳим саналари (Энг қадимги даврлардан бугунги кунгача). Учта китоб. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2015. 2-китоб (1795–1960 йиллар). – 288 бет; 3-китоб (1961–2015 йиллар). – 304 бет.

Ражабов Қ., Қандов Б., Ражабова С. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари (Энг қадимги даврлардан бугунги кунгача). Тўлдирилган ва қайта ишланган олтинчи нашр. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2015. – 480 бет.

Ражабов Қ., Хайдаров М. Туркистон тарихи (1917–1924 йиллар). – Тошкент: “Университет”, 2002. – 168 бет.

Ражабов Қ., Хайитов Ш. Усмон Хужа. – Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2011. – 36 бет.

Ражабова Р.Ё., Каримов Р.Х., Оқилов К.О., Ибрагимова А.Ю., Алимов И.А., Исҳоқов Ф.Б. Ўзбекистон тарихи (1917–1993 йиллар). – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1994. – 400 бет.

Революцией призванные. Биографические очерки. – Ташкент: «Ўзбекистан», 1987. – 336 стр.

Садриддин Айний. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари Марказий нашриёти, 1926. – 148 бет.

Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. – Алматы: «Қайнар», 2002. – 248 стр.

Садыкова Б. Мустафа Чокай. – Алматы: «Алаш», 2004. – 238 стр.

Садыкова Б. Мустафа Чокай в эмиграции. – Алматы: «Мектеп», 2009. – 248 стр.

Т. [Назир Туракулов] Кокандская автономия // Красная летопись Туркестана. №1–2. – Ташкент: Туркгосиздат, 1923. – С. 83–87.

Торекулов Н. Собрание сочинений в двух томах. Том 2. – Алматы: «Алаш», 2004. – 592 стр.

Тарихнинг номаълум саҳифалари. Хужжат ва материаллар. 1–9-китоблар. – Тошкент, 2009–2020.

Тошкент. Энциклопедия. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2009. – Б. 784.

Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. – Тошкент: «Фан», 1996. – 89 бет.

Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р.Я. Раджапова. – Ташкент: «Шарк», 2000. – 672 стр.

Турсын Журтбай. Боль моя, гордость моя – Алаш! Трилогия. – Астана: “Аударма”, 2016. – 1104 стр.

Файзулла Хужаев. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар – Тошкент: “Фан”, 1997. – 176 бет.

Хазретали Турсун. Алаш и Туркестан: точки прикосновения // Ўзбек миллий давлатчилиги тарихида Туркистон Мухториятининг ўрни ва роли. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2017. – 179–184.

Ходжанов С. К десятилетия Советской Автономии Туркестана. – Ташкент: Изд. “Правда Востока”, 1928. – 22 стр.

Шарафиддинов О. Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим (Ҳаётий лаҳзалар. Хўжжатлар. Ривоятлар). – Тошкент: “Шарқ”, 1993. – 144 бет.

Шодмонова С. Немис ва турк тарихшунослигида совет мустамлакачилигига қарши кураш масалалари (1917–1924 йиллар). – Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2008. – 128 бет.

Ўзбек миллий давлатчилиги тарихида Туркистон Мухториятининг ўрни ва роли. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2017. – 200 бет.

Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М. Жураев. – Тошкент: “Шарқ”, 2000. – 688 бет.

Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917–1939 йиллар. Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2019. – 560 бет.

Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. – Тошкент: “Эльдинур”, 1998. – 95 бет.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1–12 жилдлар. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000–2006.

Қосимов Б. Маслакдошлар: Бехбудий, Ажзий, Фитрат. – Тошкент: “Шарқ”, 1994. – 160 бет.

Ҳасанов М. Туркистон Мухторияти: ҳақиқат ва уйдирма // “Фан ва турмуш” (Тошкент). 1990. №9. – Б. 4–6; №10. – Б. 8–9; №11. – Б. 6–7.

Хусайн Шамс. Танланган асарлар. – Тошкент: ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959. – 520 бет.

Hayit, Baymirza. Die nationalen Regierungen von Kokand (Choqand) und der Alasch Orda (Kokand ve Alas – Orda Milli Hukümetleri), Munster / Westf. 1950. Doktora tezi, teksir.

Hayit, Baymirza. «Basmacılar». Türkistan Milli Mücadele Tarihi. (1917–1934). – Ankara: Türkiye Diyanet vakfi yayınları, 1997. – 367 s.

Hayit, Baymirza. Milli Türkistan hürriyet davası. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları, 2004. – 641 s.

“Улуғ Туркистон” (Тошкент), “Эл байроғи” (Қўқон), “Хуррият” (Самарқанд) ва бошқа газеталар (1917–1918 й.).

Ўзбекистон миллий архиви, Ўзбекистон Миллий хавфсизлик хизмати архиви, Фарғона вилояти давлат архиви, РГАСПИ (Москва) архиви материаллари.

Интернет материаллари.

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” ва бошқа қомусларда тарихчи олим Қаҳрамон Ражабовнинг мавзуга оид чоп этилган мақолалари

Норқулов Н., Ражабов Қ. Анвар Пошо // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000. – Б. 311.

[Ражабов Қ.] Асадуллаҳужаев Убайдуллаҳужа // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000. – Б. 443.

Ражабов Қ. Босмачилик // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 2-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. – Б. 163.

Рашидов У., Ражабов Қ. Бухоро босқини // Ўз МЭ. 2-жилд. – Б. 285–286.

Ражабов Қ. Бухоро Халқ Совет Республикаси // Ўз МЭ. 2-жилд. – Б. 299–302.

Ражабов Қ., Шигабиддинов Р. Валидий // Ўз МЭ. 2-жилд. – Б. 373.

Ражабов Қ. Гаспринский Исмоилбек // Ўз МЭ. 2-жилд. – Б. 576–577.

Ражабов Қ. “Дашнақтуғон” // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 3-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 216.

Ражабов Қ. Ёш афғонлар // Ўз МЭ. 3-жилд. – Б. 493–494.

Ражабов Қ. Ёш бухороликлар // Ўз МЭ. 3-жилд. – Б. 494–496.

Ражабов Қ. Ёш турклар // Ўз МЭ. 3-жилд. – Б. 498.

Ражабов Қ. Ёш хиваликлар // Ўз МЭ. 3-жилд. – Б. 498–500.

Аҳмедов С., Ражабов Қ. Жадидчилик // Ўз МЭ. 3-жилд. – Б. 519–523.

Ражабов Қ. Жунаидхон // Ўз МЭ. 3-жилд. – Б. 639.

Ражабов Қ. Иброҳимбек // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 4-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 64–65

Ражабов Қ. “Иттиҳод ва тараққий” // Ўз МЭ. 4-жилд. – Б. 292.

Каримов Р., Ражабов Қ. Колесов воқеаси // Ўз МЭ. 4-жилд. – Б. 655.

Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Лапин Шерали // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 5-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 227.

[Ражабов Қ.] Ленин // Ўз МЭ. 5-жилд. – Б. 368–369.

Ражабов Қ., Шигабиддинов Р. Мақсудий Садри // Ўз МЭ. 5-жилд. – Б. 546.

Ражабов Қ. Маҳмудов Обиджон // Ўз МЭ. 5-жилд. – Б. 559–560.

Каримов Н., Ражабов Қ. “Миллий Иттиҳод” // Ўз МЭ. 5-жилд. – Б. 661–662.

[Ражабов Қ.] Муваққат Фарғона ҳукумати // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 6-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 108–109.

Ражабов Қ. Мулла Абдулқажор // Ўз МЭ. 6-жилд. – Б. 121.

Ражабов Қ. Мустафо Чўқай // Ўз МЭ. 6-жилд. – Б. 157.

- [Ражабов Қ.] Мусулмонлар бюроси // Ўз МЭ. 6-жилд. – Б. 162.
 [Ражабов Қ.] Мухторият // Ўз МЭ. 6-жилд. – Б. 168.
 [Ражабов Қ.] Носирхон Тура // Ўз МЭ. 6-жилд. – Б. 401.
 Ражабов Қ., Жураев С. Октябрь тунтариши // Ўз МЭ. 6-жилд. – Б. 495–496.
 Ражабов Қ. Олимхон // Ўз МЭ. 6-жилд. – Б. 509.
 [Ражабов Қ.] Панислонизм // Ўз МЭ. 6-жилд. – Б. 668.
 [Ражабов Қ.] Пантуркизм // Ўз МЭ. 6-жилд. – Б. 671.
 Ражабов Қ. Россияда фуқаролар уруши // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 7-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 372–373.
 Ражабов Қ. Совет Иттифоқи коммунистик партияси // Ўз МЭ. 7-жилд. – Б. 686–687.
 [Ражабов Қ.] Сталин // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 8-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 54–55.
 [Ражабов Қ.] Тинишбоев Муҳаммаджон // Ўз МЭ. 8-жилд. – Б. 439.
 [Ражабов Қ.] “Туркистон Миллий Бирлиги” // Ўз МЭ. 8-жилд. – Б. 650.
 Аъзамхўжаев С., Ражабов Қ. Туркистон Мухторияти // Ўз МЭ. 8-жилд. – Б. 650–651.
 Ражабов Қ. Туркистон fronti // Ўз МЭ. 8-жилд. – Б. 653.
 Ражабов Қ. Туркистонда совет режимига қарши қуроли ҳаракат // Ўз МЭ. 8-жилд. – Б. 654–655.
 Ражабов Қ. Тўрақулов Назир // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 9-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б. 14.
 Ражабов Қ. Февраль инқилоби // Ўз МЭ. 9-жилд. – Б. 213.
 Ражабов Қ. Фрунзе Михаил // Ўз МЭ. 9-жилд. – Б. 332.
 Ражабов Қ. Хоразм Халқ Совет Республикаси // Ўз МЭ. 9-жилд. – Б. 483–485.
 Ражабов Қ. Хўжаев Файзулла // Ўз МЭ. 9-жилд. – Б. 530–531.
 [Ражабов Қ.] “Шўрои Исломия” // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 10-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б. 136.
 Аъзамхўжаев С., Ражабов Қ. “Шўрои Уламо” // Ўз МЭ. 10-жилд. – Б. 136.
 Ражабов Қ., Пасилов Б. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси // Ўз МЭ. 10-жилд. – Б. 474–478.
 Ражапова Р., Ражабов Қ. Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш // Ўз МЭ. 10-жилд. – Б. 530–531.
 [Ражабов Қ.] Қизил армия // Ўз МЭ. 10-жилд. – Б. 641.
 Ражабов Қ. Қурултой // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 11-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б. 160–164.

[Ражабов Қ.] Қўрбоши // Ўз МЭ. 11-жилд. – Б. 189.

Ражабов Қ. Ўзбекистон 1917–1924 йилларда: мустабид совет тузумининг қарор топиши // Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўз МЭ). 12-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 164–171.

[Ражабов Қ.] Беҳбудий // Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 49.

[Ражабов Қ.] Мунавварқори // Ислом. Энциклопедия. – Б. 167.

[Ражабов Қ.] Фитрат // Ислом. Энциклопедия. – Б. 247.

[Ражабов Қ.] “Шўрои Исломия” // Ислом. Энциклопедия. – Б. 276.

[Ражабов Қ.] “Шўрои Уламо” // Ислом. Энциклопедия. – Б. 276.

[Ражабов Қ.] Асадуллаҳўжаев Убайдуллаҳўжа // Тошкент. Энциклопедия. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2009. – Б. 81.

[Ражабов Қ.] “Миллий Игтиҳод” // Тошкент. Энциклопедия. – Б. 346.

[Ражабов Қ.] Октябрь тўнғариши // Тошкент. Энциклопедия. – Б. 417–418.

[Ражабов Қ.] Садриддинхон муфтий // Тошкент. Энциклопедия. – Б. 467.

[Ражабов Қ.] “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи // Тошкент. Энциклопедия. – Б. 727–729.

ИЛОВА

1-жадвал

Туркистон Миллий Мажлиси аъзолари рўйхати

№	Исми-шарифи	Туғилган жойи ва вақти	Вафот этган жойи ва вақти
1	Убайдулла Хужаев [Убайдуллахужа Асадуллахужаев]	1886, Тошкент	1942, Котлас қамокхонаси
2	Мустафо Чўқдай [Мустафо Чўқаев]	1890, Перовск уезди	1941, Берлин касалхонаси
3	Тошпулатбек Норбутабеков	?, Тошкент	?, Тошкент
4	Садриддинхон Шарифхужаев	1878, Тошкент	1946, Қандаҳор
5	Қўнғирхужа Ҳожинов	1886, Перовск уезди	1938, Қозоғистон
6	Исматулла Убайдуллин	–	–
7	Саидносир Миржалилов	1884, Туркистон	1937, Тошкент
8	Шерали Лапин	1868, Перовск уезди	1919, Самарқанд
9	Саид Жаъфарбой Саидов	–	–
10	Ислом Султон Шоаҳмедов [Шохислом Шагисултанович Шагиахметов]	1882, Оренбург	1922, Владивосток (?)
11	Абдурахмонбек Ўразаев	1888, Янги Марғилон	1937, Тошкент
12	Ҳидоятбек Юрали Агаев [Ҳидоятбек Юргали Агаев]	1880, Фарғона водийси	1918, Қўқон
13	Носирхон Тура [НосирхонТура Камолхонтураев]	1871, Наманган	1935, Ўзбекистон
14	Миродил Мирзааҳмедов	1880, Марғилон	1937, Ўзбекистон
15	Тошхужа Ашурхужаев	?, Хўжанд	1918, Фарғона водийси
16	Абдулқодир Қўшбеғиев	1882, Тошкент	1937, Тошкент
17	Обиджон Маҳмудов	1871, Марғилон	1936, Қўқон
18	Жамшидбой Қорабеков	–	–
19	Соломон Абрамович Герцфельд	1881, Одесса	1918, Қонибодом
20	Абдусамад Адбусалимов	–	–
21	Убайдулла Дербисалин	1888, Етгисув вилояти	1941, Қозоғистон (?)
22	Муса Акчурин	–	–
23	Мустафо Мансуров	–	–
24	Маҳмудхужа Вехбудий	1874, Самарқанд	1919, Қарши
25	Иброҳим Далшин [Давлатшин]	–	–
26	Мухаммадхон Тинишбоев [Мухамеджан Тинишпаев]	1879, Лепсинск уезди	1939, Тошкент
27	Халил Ширинский	–	–
28	Толибжон Мусабоев	–	–
29	Қамол Раҳмонбердиев [Қамол Қози]	1885, Тошкент	1936, Тошкент (?)
30	Олимхонтура Шокирхонтураев	?, Тўқмоқ	Фарғона водийси (?)
31	Собиржон Юсупов	1881, Бухоро	1931, Тошкент
32	Одилжон Умаров	–	–

2-жадвал

Туркистон Мухторияти ҳукумати таркиби

№	Вазирнинг исми ва шарифи	Туркистон Мухторияти ҳукуматида эгаллаган лавозими	Туғилган ҳамда вафот этган жойи ва вақти
<i>Биринчи таркибда (1917 йил ноябрь – декабрь)</i>			
1	Мудаммаджон Тинишбоев [Мухамеджан Тинишпаев]	Бош вазир ва ички ишлар вазири	
2	Ислом Султон Шоахмедов [Шоҳислом Шағисултанович Шағиахмедов]	Бош вазир ўринбосари	
3	Мустафо Чўқай [Мустафо Чўқаев]	ташқи ишлар вазири	
4	Убайдулла Хўжаев [Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев]	ҳарбий вазир	
5	Ҳидоятбек Юрғали Агаев [Ҳидоятбек Юрғали Агаев]	ер ва сув бойликлари вазири	
6	Обиджон Маҳмудов	озиқ-овқат вазири	
7	Абдурахмонбек Уразаев	ички ишлар вазирининг ўринбосари	
8	Соломон Абрамович Герцифельд	молия вазири	
<i>Иккинчи таркибда (1917 йил декабрь – 1918 йил февраль)</i>			
1	Мустафо Чўқай	Бош вазир ҳамда ташқи ишлар вазири	
2	Ислом Султон Шоахмедов	Бош вазир ўринбосари ҳамда молия вазири	
3	Убайдулла Хўжаев	ҳалқ милицияси раҳбари ва жамоат хавфсизлиги вазири	
4	Обиджон Маҳмудов	юстиция вазири	
5	Ҳидоятбек Юрғали Агаев	ер ва сув бойликлари вазири	
6	Абдурахмонбек Уразаев	ички ишлар вазири	
7	Саидносир Миржалилов	ҳукумат газначиси	
8	Носирхон Тўра [Носирхонтўра Камолхонтўраев]	маориф вазири	
9	Рафаэль Потеляхов	озиқ-овқат вазири	1868, Бухоро – 1936, Лондон
10	Миродил Мирзаахмедов	вазир	
11	Якуб Вадьяев	вазир	1868, Бухоро – 1936, Лондон
12	Сион Вадьяев	вазир	1878, Қўқон – 1943, Париж
<i>Мухторият ҳукуматининг сўнги кунларида (1918 йил февралнинг охири)</i>			
1	Кичик Эргаш кўрбоши	Туркистон Мухторияти ҳукумати раиси ҳамда Бош қумондон	1885 – Қўқон – 1918
2	Мағди Чанишев	ҳарбий кенгаш раиси	? – Қўқон, 1918

МУНДАРИЖА

СЎЗБОШИ	3
Туркистонда мухторият учун кураш ҳамда Бутунтуркистон муслмонлари қурултойларининг ўтказилиши	7
Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ташкил қилиниши ..	10
ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ ҲУКУМАТИ ВАЗИРЛАРИ	18
Муҳаммадjon Тинишбоев	18
Ислом Султон Шоаҳмедов	20
Мустафо Чўқай	23
Убайдулла Хужаев	30
Ҳидоятбек Юрали Агаев	32
Обиджон Маҳмудов	33
Абдурахмонбек Ўразаев	35
Соломон Герцфельд	37
Носирхон Тура	38
Саидносир Миржалилов	40
Миродил Мирзааҳмедов	41
Кичик Эргаш	42
Рафаэль Потеляхов	41
Яқуб Вадьяев	45
Сион Вадьяев	46
ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ МАЖЛИСИ АЪЗОЛАРИ	51
Убайдулла Хужаев	54
Мустафо Чўқай	54
Тошпулатбек Норбутабеков	54
Садриддинхон Шарифхужаев	56
Қўнғирхўжа Ҳожинов (Қўнурхўжа Ҳожиков)	58
Исмадулла Убайдуллин	59
Саидносир Миржалилов	59

Шерали (Серали) Лапин	59
Саид Жаъфарбой Саидов	61
Ислом Султон Шоаҳмедов	61
Абдурахмонбек Ўразаев	61
Ҳидоятбек Юрали Агаев	61
Носирхон Тура [Носирхонтура Камолхонтураев]	61
Миродил Мирзааҳмедов	61
Тошхўжа Ашурхўжаев	61
Абдулқодир Қушбеғиев [Абдулқодирбек Қушбеков]	62
Обиджон Маҳмудов	64
Жамшидбой Қорабеков	64
Соломон Абрамович Герцфельд	64
Абдусамад Абдусалимов	64
Убайдулла Дербисалин [Абдулла Дербисалин]	64
Муса Акчурин	65
Мустафо Мансуров	65
Маҳмудхўжа Бехбудий	66
Иброҳим Далшин [Давлатшин]	68
Муҳаммаджон Тинишбоев	68
Халил Ширинский	68
Толибжон Мусабоев	68
Камол Раҳмонбердиев [Камол Қози]	69
Олимхонтура Шокирхонтураев	70
Собиржон Юсупов	71
Одилжон Умаров	72
ХУЛОСА	73
ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РҲЙХАТИ	80
ИЛОВА	88
1. Туркистон Миллий Мажлиси аъзолари руйхати	88
2. Туркистон Мухторияти ҳукумати таркиби	89

Илмий нашр

Қахрамон Ражабов

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ ВАЗИРЛАРИ ҲАМДА МИЛЛИЙ МАЖЛИС АЪЗОЛАРИ ҲАЁТИ ВА ТАҚДИРИ

Мухаррир Воҳид Умиров

Бадий муҳаррир Зулфия Файзуллаева

Дизайнер, саҳифаловчи ва техник муҳаррир

Фаррух Иззатуллаев

Мусаҳҳиҳ Акрам Сайдиев

“BODOMZOR INVEST” ОК

Нашриёт лицензияси АИ №294, 23.02.2017 й.

Тошкент ш., Юнусобод тумани, Минг Ўрик 5-тор кўчаси, 1-уй.

Телефонлар: (+99897) 400-3876; (+99890) 316-0375

Электрон почта: *bodomzorinvest@gmail.com*

Босмахонага 2021 йил 25 мартда берилди.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. «PT Serif» гарнитураси.

Офсет босма. Шартли босма табағи 5,3.

Нашриёт-ҳисоб табағи 5,4. Адади 200 дона.

Буюртма № .

«SILVER STAR PRINT» МЧЖда чоп этилди

(Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-даҳа, 17-уй).